

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир ҳайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

2010/2

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz

Веб-сайт: www.til.sk.uz

Mundarija

Muammolar, vazifalar, yechimlar

Қундузхон ҲУСАНБОЕВА. Адабий таълимда иншоларнинг ўрни.....	3
--	---

Metodika

Feruz MUSAYEVA. 6-sinfda «Xususiyat sifatleri»ni o'rgatish tajribasidan.....	17
Yulduzxon TOJIYEVA. Said Ahmad va ma'naviyat tarbiyasi	23
Marg'uba ISAMETDINOVA. Erkin Vohidovning «O'zbekim» qasidasini o'rganish.....	26

Tilshunoslik

Зебохон ИСАҚОВА. «Мажолис ун-нафоис»да таълим тизимига оид сўзлар ва уларнинг семантик-структур тузилиши	32
Муҳаббат ХОЛБОЕВА. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида ранглар синонимияси	38
Дилноза ЙЎЛДОШЕВА. Ўзбек тилидаги орнитонимларнинг луғавий таркиби хусусида	44

Adabiyotshunoslik

Шавкат ҲАЙИТОВ. Бир образнинг икки асардаги талқини	56
Зиёдилла ҲАМИДОВ. Муқимий бадииятининг айрим тил хусусиятлари.....	60

Chet tilini o'qitish masalalari

Меҳринисо ЭГАМБЕРДИЕВА. Немис тили фонетикасини ўзбек тили билан қиёслаб ўргатиш	64
---	----

Adabiy taqvim

Тозагул МАТЁҚУБОВА. «Ўзбек халқининг мўътабар шоири»...	69
--	----

Maktab sahnasi uchun

Саида МАЖИДОВА, Эътибор ЗАЙНАБИДДИНОВА. Ассалом, Наврўз!	80
---	----

Tarjimashunoslik

Васила МАМАТКАСИМОВА. Абдулла Қаҳҳорнинг таржимонлик маҳорати хусусида	88
---	----

So'ragan ekansiz

Интоқ санъати.....	95
--------------------	----

MUAMMOLAR, VAZIFALAR, YECHIMLAR

Адабий таълимда иншоларнинг ўрни

Маълумки, бугунги кунда мамлакат олий ўқув юрталарига кириш имтиҳонлари тестлар асосида амалга оширилмоқда. Шунинг учун ўқувчилар, ота-оналар, ҳатто кўпчилик ўқитувчилар ўқувчиларнинг иншо ёзишига эътиборни сусайтирдилар. Тўғри, иншо олий мактабга кириш воситаси эмас. Лекин у умумий ўрта таълимда ҳам, ўртамахсус касб-ҳунар таълимида ҳам ўқувчиларнинг адабиёт дарсларидаги асосий иш турларидан бири ҳисобланади. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълим тизими олдида мустақил мулоҳаза юрита оладиган маънавий баркамол шахсларни шакллантириш вазифасини қўйган. Иншолар эса инсон тафаккурини чархлаш, дунёқарашини кенгайтириш, фикрларини, қарашларини қатъийлаштириш, маънавиятини шакллантириш ва ривожлантириш омилли ҳисобланади. Шунинг учун адабий таълимнинг барча босқичларида ўқувчиларга иншо ёздириш шарт.

Миллий таълим тизимига Европа усулларининг, ривожланган мамлакатлар таълими ютуқлари кириб келишининг ўзига хос ижобий томонлари мавжуддир. Лекин улар – европаликлар, биз ҳам – минг йиллик тарбия тарихига эга ўзбеклар эканлигимиз унутилмагани маъқул. Шарқда азал-азалдан кўнгил тарбияси устуворлик қилиб келган. Маънавий етуклик баланд мартабада бўлган. Билимларни ўзлаштиришга, фанда кашфиётлар қилишга руҳий камолот орқали эришилган. Шунинг учун ҳам мактабларда аввал бадиий адабиётни ўқитиш, сўздан таъсирланишга ўргатиш амалга оширилган.

Руҳиятни уйғотишга ҳаракат қилинган. Беговта қалбгина изланишларга қодир эканини боболар яхши тушунишган. Ғарбликлар таълим тизимининг хусусиятларини кўр-кўрона кўчириш эмас, улар эришган ютуқларнинг ўқувчи миллий хусусиятлари, руҳий ўзига хослиги, реал жиҳатларига мос келадиган томонларини ўзлаштириш керак. Акс ҳолда, чет эл тарбияшунослигидаги ташқи жиҳатларгина ўзлаштирилиб таълим-тарбияда шарқона илдишлардан чекиниш юз бериши мумкин.

Тажриба алмашишлар кўрсатдики, Европа таълим тизимида ҳар қандай ўқув фани бўйича, у биология бўладими, иқтисодми, тилми, турли мавзулар юзасидан эсселар ёзиш етакчилик қилади. Маълумки, эссе – эркин фикрнинг, мустақил тафаккурнинг маҳсули. У – ижод. Адабиёт дарсларида иншо ёзиш ҳам ижод. Ижоднинг ҳар иккала тури орасидаги тафовут унча катта эмас. Албатта, иншолар таълим тизимида ўрганиб қолинган анъанавий тартибда эмас, айнан ижоднинг натижаси тарзида ёзилиши керак. Адабиёт дарсларида танланган иншо мавзулари ўқитувчилар учун эски бўлиши мумкин, аммо ўқувчилар учун янги эканлигини муаллим эътибордан қочирмагани маъқул.

Ўқувчида ижодга эҳтиёж ҳиссини унда атрофини ўраб турган табиат, уни беговта қилаётган воқеа-ҳодисалар, инсонларни англаш кўникмасини шакллантирмай туриб тарбиялаб бўлмайди. Таълим тизимида фақат адабиётгина ўқувчини инсониятга ошно этади, уни одамлар дунёсига олиб киради, ўзидаги шу оламга мансублик жиҳатларни очишга кўмаклашади. Бу ўз навбатида, унга ўзлигини англатади. Буларни ўзгалардан эшитиб, таъсирланиш бошқа, инсоннинг ўзи туйиши бошқа. Ўзи ҳис қилиб, яшаб ўтказиш гаштини ҳеч нар-

са билан тенглаштириб бўлмайди. Ўқувчи оддий инсон сифатида омадсизликлар, мағлубиятлар, изтироблар кетидан эришилган ғалаба нашидасини, лаззатини туйиши керак. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг «уйғониши», ақлий ва руҳий мувозанатдан чиқиши, зўриқиши адабиёт дарсларининг муҳим хусусиятларидан биридир. Ҳар бир адабиёт дарсидан сўнг ўқувчида китоб ўқишга, ижодга, санъатга эҳтиёж қолиши зарур.

Ўқувчининг фантазияси, хаёлот олами катталарникидан бой ва кенг. Таълимда тарбияланувчининг бундай имтиёзларидан унинг ўзи учун унумли фойдаланиш лозим. Лекин шуниси ҳам борки, ўқувчининг ҳаётий тажрибаси катталарникига нисбатан анча ғариб, атроф-муҳитга муносабати ҳам содда ва қўполроқ бўлиши мумкин. Унинг хулқ-атвори ҳам катталарникидан кескин фарқ қилади. Иншо ёзиш эса ижодий жараён. Шунинг учун ўқувчини бундай ижодий ишга ундашда унга хос шу каби қатор табиий хусусиятларни инобатга олиш, руҳиятини безовта қила оладиган, уни қизиқтирган мавзуда ёзишга йўналтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Гап шундаки, иншо ёзиш ўқувчида туйғуларини, муносабатини ўз сўзлари билан ифодалаб беришга қизиқиш уйғотилганда енгил ва муваффақиятли амалга ошади. Ўқувчи кўпинча ёзишга арзийдиган салмоқли гаплари йўқлиги учун ёмон ёзади.

Адабиёт дарсларида иншо ёздиритдан мақсад синфдаги барча ўқувчиларни ижодкор қилиш эмас, албатта. Муҳими, тарбияланувчида бадиий сўзга мойиллик туйғусининг айрим жиҳатлари, белгилари пайдо бўлса, жуда бўлмаганда, дарсда ўрганганларига муносабат билдиришга одатланса, унда инсонлик, шахслик куртаклари пайдо бўлади. Ўзида баркамоллик сифатларини шакллантиришга юз тутган бола ривожланиш сари интилиши, табиий.

Ўқувчини фақат ўзи яхши билган, у кўп ва чуқур ўйлаган нарсаси ҳақида ёзишга ўргатиш керак. Яхши билмаган, тушунмаган мавзу ҳақида ёзишдан азобли нарсаси йўқ. Ўқувчига бундай топшириқ бериш унда қуруқлик, юзакиликни тарбиялаш демакдир. Ўқувчи шахсида ижодкорликни, безовта, уйғоқ қалбни тарбиялаш учун, аввало, унда атроф-муҳитга, табиатга, ҳайвонот ва наботот оламига, инсонни англашга кучли қизиқиш уйғотилади. Тарбияланувчини ўзи яхши билмайдиган, яхши кўрмаган, қизиқмаган мавзуда ёзишга мажбур қилмаган маъқул. Афсуски, ўқитувчилар кўпинча бунинг аксини қилишади.

Ўқувчиларда ижодкорликни ўстириш учун уларни ижодга ундовчи материал, стимул ва эркинлик бериш, уларни ўқитишни бас қилиб, ўқишга йўналиш бериб туриш зарур. Ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолияти бўлмиш иншоларни ташкил этишда қуйидагиларга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ бўлади:

а) ўқувчига катта ва хилма-хил мавзуларни танлаш ихтиёрини бериш. Бу мавзулар ўқувчилар учун махсус танланган бўлмай, ўқитувчининг ўзи учун ҳам жиддий ва қизиқарли бўлиши керак;

б) ўқувчиларга ўртоқларининг иншоларини ўқишга бериш ва намуна сифатида ҳам фақат болаларнинг ишларини тавсия этиш;

в) ўқувчиларнинг иншоларини текшираётганда дафтарининг аҳволига, хатининг сифатига, хатоларига ва айниқса, унинг ифода тарзига, айтиш жоиз бўлса, услуби бўйича ҳеч қачон танбеҳ бермаслик керак. Адабиёт дарсларида мақсад ижодга йўналтириш бўлганда бу жиҳатлар иккинчи планда қолади;

г) ижод пайтида ҳажм ва мазмун масаласи, унинг тили диққат марказида турмайди. Ўқувчи буларга эъти-

бор қилса, асосий фикрини унутиб қўйиши мумкин. У ёзувчи эмас. Тил, услуб, ҳуснихат ва имло масаласи, одатда она тили дарсларининг зиммасига юкланади.

Ўқувчиларни иншо ёзишга ўргатиш жараёни шу тарзда ташкил этилса, адабий таълим олдига қўйилган мақсад амалга ошиши бирмунча тезлашиши тайин.

Одатда, ўқувчилар ўз ижодий иншоларида дарслик муаллифлари ёки ўқитувчининг тимсоллар ҳақидаги фикрларига «ёпишиб олишади». Бунинг асосий сабаблари уларнинг ёзма ишни қандай бажаришни билмаслиги, ўз фикрини ифодалашга ўргатилмагани, тимсоллар ҳақида шахсий қарашларининг йўқлиги, асар мазмуни ёки матннинг қайси ўрни ва жиҳати таъсир этганини ажрата олмасликларидир. Ўқувчиларнинг ёзма ишларини ташкил этишдан олдин ўқитувчи улар бадиий асарни қандай ўқиганлари ва қанчалик тушунганларини аниқлаб олиши зарур. Шундай мақсад билан ташкил этилган суҳбатлар асносида асар юзасидан ўқувчилар англамай қолган жиҳатлар ва бунинг сабаблари аниқланади. Шундан келиб чиқиб маълум даражада тушунтириш ишлари амалга оширилади. Айни вақтда ўқувчида мустақил фикр, соғлом маънавият шакллантириш йўлида ҳам ишланади.

Ўқувчиларга иншоларнинг ўйлантирадиган, қийнайдиган ёки севинтирадиган туйғуларга ҳамоҳанг мавзуларда бўлиши ёқади. Масалан, маълум шахс ҳақидаги иншо мавзулари: «Ўртоғимнинг тавсифи», «Менинг дўстим», «Менинг илк муҳаббатим», «Менинг акам», «Мен суйган суюкли»; ўрганилган асарлар юзасидан: «Менга ёққан саҳифа», «Ҳошимжонга муносабатим», «А.Орипов ижодидан олган таассуротларим», «Ў.Ҳошимов ижодининг қайси томонларини қадрлайман ва яхши кўраман» ва ҳ.к.

мавзулар истисносиз ижодий тафаккурни, том маънода мустақил фикрлашни талаб қилади. Ўқувчининг эркин ва мустақил мулоҳазасига асосланадиган бундай ёзма ишларни ўқув йилининг бошида – бадиий асар таҳлилига бир оз ўрганилгандан кейин, ўқув йили ўрталари ва охирида олиш ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ўстиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, ўқитувчига улардаги фикр мустақиллигининг ўсишини назорат қилиш имконини ҳам беради.

Синфда ўрганиладиган бадиий асар мутолааси давомида ўқувчиларга иншо ёзишда қўл келадиган муҳим сўз ва ибораларни белгилаб боришни ўргатиш ҳам самарали иш тури ҳисобланади. Бу ўқувчиларни асар мутолааси давомида руҳан иншо ёзишга тайёрлайди, матндаги муҳимни номуҳимдан фарқлашга ўргатади. Масалан, ўқувчиларга «Абдулла Қодирий ижодида нимани қадрлайман ва севаман» мавзусида иншо ёздирриш учун, аввало, Абдулла Қодирийнинг асари ўқувчи севиб қола оладиган даражада таҳлил қилинади. Асардан фақат Абдулла Қодирий услубига хос бўлган, ўқувчи-китобхон қалбини титратадиган ўринларни унинг ўзига кашф қилдирилади. Мана шундай кашфиётлар, ўқувчига лаззат бағишлаган топилдиқларгина адибни китобхонга севдиради. Бу ёзувчини унинг гўзал услуби, кўнгилга бориб ўрнашадиган фикрлари туфайли севишдир. Бундан ташқари, ўқувчининг ёзувчи шахсий сифатлари орасида ўз табиатида мавжуд бўлган жиҳатларни илғаши ҳам уларни бир-бирига яқинлаштиради. Ёзувчи ва ўқувчи орасидаги фикр ҳамда туйғулар ҳамоҳанглиги сабабли, яъни ўқувчининг ёзувчини ўзига ўхшагани учун севиб қолгани унинг иншосида, шубҳасиз, ўз аксини топади. Бундай мавзуларда кўнглида ўйлаб юрган, айта

оладиган ўз оригинал гапи бор ўқувчиларгина иншо ёзишлари мумкин. Шунда мактабда ўрганиладиган шоир ёки ёзувчи ижодига ўқувчининг чинакам муҳаббатини кўрсатадиган, ўқувчи-муаллифнинг ақлий ва руҳий даражасини намойиш этадиган чинакам мустақил, ўзгалардан ўзлаштирилмаган иншолар ёзилади. Бундай ишлар ёзишда ўқувчига берилган эрк ва имконият уни мустақил фикрлашга, ишлашга ва руҳий кечинмаларини сўз билан ифодалашга одатлантиради.

Кузатишлардан маълумки, ўқувчиларнинг кўпчилиги фикр айтишни, муносабат билдиришни истамайди. Ачинарлиси шуки, уларнинг кўпчилигида салмоқли фикрнинг ўзи йўқ. Агар адабий таълим бугунги методика илми тавсия этаётган йўллар билан ташкил этилса, фикр кишилари кўпайиши муқаррар. Юқорида саналган мавзуларда ўқувчилар анъанавий йўсинда ёзгандан кўра яхши ёзишадди. Бу йўл билан улар, бир пайтлар кўникиб қолинганидек, дарслик муаллифларининг асар ҳақидаги фикрларини такрорлаш ёки асар матнини қайта ҳикоялашдан қоча бошлайдилар. Иншоларида ўз фикрлари, туйғулари, истак ва интилишлари, муносабатлари ифодалана боради. Ишнинг ёзилиш услубига келсак, ўқувчининг услубини катталарнинг услуби билан ёнма-ён қўймаслик керак. Ўқитувчи фаразлари, китоб ва қўлланмалардаги фикрлар ўқувчининг ишида учраши, табиий. Фақат уларнинг ўринли бўлиши, ўқувчининг қарашларини асослашга қай даражада хизмат қилгани муҳим.

Адабиёт дарсларида ўқитувчи ўқувчиларни бадиий асарда нима айтилганигагина эмас, балки қандай айтилганига ҳам алоҳида диққат қаратишга йўналтириб туриши мақсадга мувофиқ бўлади. Токи ўқувчи бадиий асардаги табиат тасвирининг қанчалик тугаллигига, қаҳрамонлар

ички кечинмалари ифодасининг нечоғлик нозиклигига, муаллиф тилининг қанчалар инжалигига ҳам эътибор қилсин, кузатсин, сезсин. Адабиёт дарсларида, асар таҳлили мобайнида мана шундай жиҳатларга эътиборли бўлган ўқувчи ижод жараёни бўлмиш иншо битишда ўйланмаслиги, изланмаслиги, юқоридаги билимларидан фойдаланмаслиги мумкин эмас. Шу тариқа ўқувчининг маънавияти тўқислашади, пухтароқ билим олади. Бундай ишлар мактабнинг бошланғич ва ўрта давридаги нутқ ўстириш ишининг давоми бўлади. Ўқувчиларнинг фикрлари мураккаблашади, жиддийлашади.

Иншоларнинг мазмунли бўлишида ўқувчининг асардаги қайси ўринлар муваффақиятли, чиройли чиққанини пайқаш ва билиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларда бундай топқирликни шакллантириш ва ривожлантириш адабиёт ўқитувчисининг бурчи ҳисобланади. Бунга синфда ўрганилган бадиий асарлар юзасидан «Менга ёққан саҳифа», «Асар мутолааси менда қандай туйғуларни кўзғади», «Асардаги менга энг ёққан жиҳатлар», «Мени қизиқтириб қолган қаҳрамон», «Менинг Шум болага муносабатим», «Менинг Бўри полвонга муносабатим», «Эргашвой менга маъқул келган қаҳрамон», «Зобит ва Раданинг ватанга муҳаббати тавсифи» сингари мавзуларда синф ва уй иншолари ёздирини билан эришиш мумкин.

Ўқувчиларга бундай топшириқларни берганда ўқитувчининг вазифаси йўналиш бериб туришдан иборат бўлади. Акс ҳолда, бундай иншо тўла ижод маҳсули бўла олмайди. Ўзи кашф қилиш бошқа, ўзгаларнинг йўналиши билан фикр юритиш бошқа, албатта. Лекин ўзгалар берган йўналиш асосида тўғри фикрлай бошлаган ўқувчи маълум вақт ўтгач, албатта, мустақил фикрлашга ўтади.

Бадиий асар таҳлили устида ишланаётганда ўқувчиларни сўзга эҳтиёткорлик билан ёндашишга ўргатиш керак. Ёш танқидчи ёзувчи томонидан битилган ҳар бир сўз мўъжиза эканини тушуниши, ҳис қилиши жуда муҳим. Ўқувчини муаллиф қўллаган айна сўз тагида қандай фикр мавжудлигига эътибор беришга ўргатиш адабиёт ўқитувчисининг бурчи. Шу тариқа ўқувчини уни қийнаётган ёки қизиқтирган масалаларни ўзгаларни ҳам қийнайдиган ва қизиқтира оладиган тарзда ифодалашга, унда туғилган фикрни бошқа бир кишига таъсир қиладиган йўсинда баён этишга ўргатилади. Бундай талабларга ўрганган ўқувчи эссе, ҳикоя, шеър ёки иншо ёзишда ҳамиша ўзига ёққан, уни безовта қилган – шодлантирган ёки қайғуга солган, дилини қувонтирган ёхуд оғритган барча нарсаларни сўз билан ифодалашга, уларни таъсирли, ўзгаларга ҳам «юқтира оладиган» қилиб тасвирлашга одатланиб боради. Ана шунда сўзнинг қудратини, ижоднинг машаққати ва лаззатини ҳис қилади.

Ўқувчиларни бадиий асар қаҳрамонлари тимсолларига баҳо берадиган ёки уларни қиёслайдиган иншоларни ёзишга тайёрлашда, аввал, ҳар бир қаҳрамоннинг оғзаки индивидуал тавсифини чизиш кўникмаси шакллантириб олинади, сўнг уларнинг қиёсий характеристикаси билан боғлиқ оғзаки топшириқлар берилади. Бадиий асар тимсолларининг оғзаки қиёсий тавсифидан кейин ўқитувчи умумлаштирувчи характердаги иншоларни топшириқ сифатида бериши мумкин. Умумлаштирувчи характердаги иншоларнинг мавзулари юқори синфларда сезиларли даражада мураккаблашиб боради. Яъни ўқувчилардан нисбатан кенгроқ муҳокамалар, умумлашмалар талаб қилинади. Масалан, «XV асрдаги ҳаёт ва у даврда яшаган кишиларнинг умумий тавсифи», «Мумтоз адабий

қаҳрамонларнинг (маълум асарлар мисолида) умумий хусусиятлари», «Иккинчи жаҳон уруши даври кишиларининг ўзбек адабиётидаги тасвири» ва ҳ.к.

Юқори синф ўқувчиларини кенгроқ умумлашмалар қилишга ўргатиш учун уларга ёзувчи ёки шоирнинг ижодий фаолияти характеристикасини яратиш бўйича, адиб ижодининг бирор қирраси, асар қаҳрамонининг кенг миқёсдаги характеристикаси, шоир ижодидаги бирор мавзунинг тараннум этилиши, адибнинг илк ижоди билан ҳаётининг сўнги йилларидаги битиклари қиёсий таҳлили ва публицистик йўналишдаги иншоларни бериш мумкин.

Иншоларнинг мавзулари шу тариқа 7-синфдан 9-синфнинг ўрталаригача, сўнгра 10-синфдан 11-синфнинг 3-чорагигача оддийдан мураккабга тамойилига асосан берилгани маъқул. 9- ва 11-синфларнинг тўртинчи чорагидан бошлаб ўқув йилининг охиригача иншолар берилмайди. Чунки ўқувчилар битирув имтиҳонларига тайёрланадилар. Иншоларнинг тахмний меъёрини: 7–8-синфларда тўрт-олтитадан, 9-синфда бештагача, 10-синфда беш-олтита, 11-синфда олтигача қилиб белгилаш мумкин.

Иншони, таълимнинг барча турида, уй вазифаси сифатида ҳам бериш мумкин. Умумий ўрта таълимнинг дастлабки босқичи бўлмиш бошланғич синфлар адабий таълимида уйга иншо ёки баён ёзишга берилса, ўша куни ўқувчи бошқа ўқув фанлари бўйича ошиқча юктамалардан халос этилиши, қўшимча топшириқлар берилмаслиги керак. Чунки иншо ва баён ёзиш ўқувчидан анчагина ақлий зўриқиш ва вақтни талаб қилади. Таълимнинг юқори босқичларида ҳам барча ўқув фанлари муаллимлари бир-бирлари билан доимий алоқа боғлаб туришлари, уй вазифаларини беришда бир-бирлари

билан келишишлари ўқувчининг уй вазифаларини тайёрлашдаги вақтини назорат қилиш имконини беради. Бундан ташқари, мактабда дарс жадваллари ҳам шундоқ тузилиши керакки, уй вазифалари бир кунда учтўрттадан ошмасин. Синфлар юқорилаб боргани сари уй иншоларининг сони ошмай, мазмуни чуқурлаштирилади. Талаб доираси кенгаяди. Бундан ташқари, расмлар, кузатишлар асосида ҳам иншолар ёздириш мумкин. Бундай уй иншолари ҳам 30–35 дақиқали ишлар бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларга бериладиган уй иншолари синфдаги иншолардан фарқланиши керак. Синфдаги иншолар назорат характеридаги ишлар бўлса, уй иншолари машқ, амалий, ўрганувчи йўналишда бўлади. Улар қаттиқ назорат остига олинмайди. Уларни бажаришни ҳамма ўқувчилардан бирдек талаб қилинмайди.

Уй иншолари учун мавзуга қараб 7–8-синфларда ўн кун, 9-синфларда ўн-ўн беш кун, 10–11-синфларда ўн беш-ўн саккиз кун атрофида ажратилиши мақсадга мувофиқ. Бу тахминий муддат ҳисобланиб, уларнинг узайиши ёки қисқариши берилган уй вазифасининг мураккаблик даражаси билан боғлиқ бўлади. Уй иншолари беришда ўқитувчидан уларнинг мавзуси ҳақида синфда батафсил маълумот бериш, зарурий адабиётлар рўйхатини тавсия этиш талаб қилинади.

Иншо муаллифи ҳар бир ишда ўз фикрини ифодалашни, ёки ўзгаларнинг айтганларига қўшилиш-қўшилмаслиги сабабларини изоҳлаши керак бўлади. Бирор фикрни ёқлаш ёки инкор этиш ҳам мустақил тафаккурни талаб қилади. Ўқувчи ўз фикрларини ифодалашни, уларга ишлов беришни билиши, ўқитувчи эса дарслик ёки қўлланмалардан кўчирилган қолипдаги ишни эмас, ай-

нан иншони, ижод махсулини олиши ва текшириши мақсадга мувофиқ бўлади. Иншолар текширилар, таҳлил қилинар экан, дидларни «икки» ёки «ёмон» баҳолар билан сўндириш эмас, улар ҳақида тортишиш, баҳслашиш керак. Иншо ёзган ўқувчининг фикрларини ҳурмат қилган ҳолда, ёзма ишлардаги бирор детални эътиборсиз қолдириш мумкин эмас. Муваффақиятли чиққан фикр ва хулосаларни кўрсатиш, рағбатлантириш, нотўғри ифодадалар ҳақида жиддий мулоҳазалар айтиш, ноҳақлигига ўқувчининг ўзини ишонтириш зарур. Иншоларнинг асосий педагогик қиммати уларнинг мустақил мулоҳазаларга қанчалар бойлиги, муаллиф қарашларининг қай даражада асосланганлиги билан ўлчанади.

Адабий таълимда бевосита ўқувчи шахсига қаратилган эркин мавзудаги иншоларнинг ўқитувчи томонидан сир сақланиш кафолати ҳам бўлиши керак. Ўқувчининг ўқитувчига ишончи унинг ижодидаги самимийликка гаровдир. Фикр ва фаолиятнинг мустақиллиги руҳият мустақиллигининг кўриниши, маҳсули ҳисобланади. Ақлнинг чинакам мустақиллиги, тафаккур етуқлиги, мулоҳазаларнинг рост ва самимийлиги ҳаёт, бадиий сўз, ҳамда санъат ҳодисаларини таҳлил қила билиш маҳоратида кўринади. Тафаккур мустақиллигининг бундай даражасига ўқувчилар олдига ҳал қилиш билан дунёқараш, ахлоқий ва эстетик назарлар шаклландиган мураккаб масалалар қўйиш орқали эришилади. Ҳеч қандай фикр йўқлигидан, нотўғри бўлса-да, қарашларнинг борлиги маъқул. Йўқ нарсани яратишдан кўра борининг йўналиши ёки шаклини, мазмунини ўзгартириш, унга мантиқ солиш осонроқ. Муҳими фикрнинг, муносабатнинг мавжудлигидир.

Иншо ва ижодий ишларнинг муҳокамасидан кейин уларнинг яхши чиқмай қолган ўринларини қайта ишлаш,

ундан янги иш яратишни талаб қилиш мумкин эмас. Маълум ишни бажаришни уддалай олмаган бўлса-да, йўл қўйган хатолари ва унинг сабабларини англаган ўқувчи эндиликда ўзини ёзма ишни нисбатан юқори даражада бажара олишга қодир ҳис қилади. Бироқ ўқувчига муҳокама қилиб кўришга вақт бериш ва шу жараёнда кейинги асар устида ишлашга имконият яратиш керак бўлади. Агар ўқувчининг ўзи талаб қилса, унга ишни қайта ёзиш имконини бериш мумкин.

Дарсларда ўқувчиларнинг ёзма ишларини таҳлил қилишдан асар таҳлиliga ўтиш, асарда кўзга яққол ташланадиган, лекин ўқувчининг назаридан четда қолган ёки нотўғри талқин қилинган бирор жиҳатни белгилаб, бу борада суҳбатлашиш мумкин бўлган даражада ташкил этиш керак. Ўқувчилар томонидан бажарилган иш таҳлили билан бадиий асар таҳлили уйғунлашиб кетгани маъқул. Шунда кейинги ишлар талаб даражасида бажарилади.

Ўқувчиларнинг уйда ёки синфда ёзган иншолари катта мустақил иш ҳисобланади. Уларга қуйидаги талаблар қўйилади:

– ўз фикрини режа асосида, мавзудан чиқмай, изчил баён этиш;

– айтилган фикрлар, чиқарилган хулосаларни асослаш ва далиллар билан исботлаш;

– бадиий асар ёки дарслик муаллифлариникидан фарқли равишда ўз хулосасини чиқариш ва бадиий умумлашмалар қилиш;

– ўз қарашларини тўғри ва саводли баён қила олиш.

Ўқувчиларга 6-синфдан бошлаб ривоя тарзидаги иншолар ёзишни топшириш мумкин. Бундай иншолар учун адабий таълимнинг дастлабки босқичида, яъни бошланғич синфларда асардаги воқеа-ҳодисалар ривожини – асар матнини қайта ҳикоялаш кўникмасини яхши

эгаллаганлик қўл келади. Аста-секинлик билан, синфлар юқорилаб боргани сари бадий қаҳрамонларнинг ёзма характеристикасига ўтилади.

Юқори синф ўқувчилари иншоларида учраб турадиган: фикр баён этишда изчиллик ва аниқликнинг етишмаслиги; умумлашмалар қилишни, хулосалар чиқаришни билмаслик; мавзудан четлаб кетиш; режа бандларининг меъёрини билмаслик; мавзу учун муҳимни номуҳимдан ажрата олмаслик; кўчирмалардан ўрни билан фойдаланишни уйдаламаслик; иншо мавзуси, режаси ва мазмунидаги номутаносиблик каби камчиликларни ҳамиша назорат қилиш ва ўқувчиларнинг ишларини бундай иллатлардан тозалашга ўргатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу каби хатоликлардан ўқувчиларни қутқариш учун ўқитувчи ишларнинг таҳлили ва хатолар устида ишлаш дарсларида уларни аниқ мисоллар билан кўрсатиши, хатоларнинг сабабларини аниқлаши, режа тузишда умумий, мавҳум гаплардан қочишга ўргатиши, тузилган режанинг бандлари ва иншонинг ўзини мукамал, батафсил таҳлил қилиб бериши керак. Хатолар устида бу тариқа ишлаш юқоридаги камчиликларнинг бартараф этилишида катта аҳамият касб этади.

Хуллас, адабиёт дарсларида, у таълимнинг қайси турида бўлишидан қатъи назар, ўқувчиларга иншолар ёздириш уларнинг баркамол авлод бўлиб шаклланишига кўмаклашади.

Қундузхон ҲУСАНБОЕВА,
педагогика фанлари доктори

6-sinfda «Xususiyat sifatleri»ni o'rgatish tajribasidan

Ushbu maqolada men 6-sinfda «Xususiyat sifatleri»¹ni o'rgatish bo'yicha o'z tajribam bilan o'rtoqlashmoqchiman. Bu mavzu ustida ishlashda o'quvchilar nutqini o'stirish, so'z boyligini orttirish, ular xarakterida ijobiy sifatleri shakllantirish, salbiy sifatleri yo'qotishni maqsad qilib oldim.

Darsni o'tgan mavzuni takrorlashdan boshladim. Buning uchun o'quvchilarni 3 guruhga bo'ldim. Har bir guruhdan bir juft o'quvchini xattaxta yoniga chaqirib ularga topshiriq berdim. Topshiriqqa ko'ra, juftlikdagi o'quvchilardan biri sherigining tashqi ko'rinishini tasvirlab berishi kerak edi. Qaysi guruh vakili topshiriqni boshqalardan yaxshi bajarsa, o'sha guruh g'olib bo'ladi.

Bu topshiriqni o'quvchilar quyidagicha bajarishdi:

1-guruh vakili: Rustam – *baland* bo'yli, *oq-sariqdan* kelgan, yelkalari *keng* bola. Uning ko'zlari *qiyiq*, burni *qirra*, sochi *jigarrang*.

2-guruh vakili: Shohida – to'ladan kelgan, *past* bo'yli qiz. Uning yuzi *dumaloq*, burni *puchuq*, peshonasi *keng*.

3-guruh vakili: Aziza – *o'rta* bo'yli, *nozikkina*, *bug'doy-rang* qiz. Uning qoshi *qora*, ko'zlari *katta-katta*, kipriklari *uzun*, burni *qirra*, qora sochlari *kalta* kesilgan, tishlari *durdek oppoq*. Yengil qadam tashlab yuradi.

Men javoblarni baholashdan avval 1- va 2-guruh o'quvchilari javobida tasvirlanayotgan kishining qaysi jihatlari yoritilmaganini aytib o'tdim. Tasvirlanayotgan obyekt haqidagi eng to'liq javobni 3-guruh vakili bergani uchun u g'olib bo'lganini e'lon qildim.

So'ngra yangi mavzu bayoniga o'tdim. O'quvchilarga insonlar bir-biridan nafaqat tashqi ko'rinishi, balki xarakter xususiyatlari bilan ham farqlanishini tushuntirdim va bugungi yangi mavzu «Xususiyat sifatleri» ekanligini e'lon qildim.

Yangi mavzuni boshlashdan avval o'quvchilarga quyidagi savollarni berdim: «*Xususiyat deganda nimani tushunasiz?*», «*Qanday xususiyatlarni bilasiz?*», «*Sinfdoshingiz Bahodir qanday xususiyatlarga ega?*», «*Bobur-chi?*», «*Sizningcha, bu xususiyatlarning qaysi biri yaxshi-yu, qaysi biri yomon?*». Shu savollar asosida suhbat o'tkazdik va suhbat natijasida xususiyatlar ijobiy va salbiy bo'lishi, bu xususiyatlar o'zaro muloqot chog'ida, kishilarning boshqalarga munosabatida namoyon bo'ladi, degan xulosaga keldik.

Xattaxtani ikkiga bo'lib, chap tomoniga 1-guruh a'zolari galma-galdan ijobiy xususiyatlarni, o'ng tomoniga 2-guruh a'zolari shu xususiyatlarga qarama-qarshi bo'lgan salbiy xususiyatlarni quyidagi tartibda yozib borishdi.

Ijobiy

kamtar
sodda
samimiy
bosiq
kuchli
rostgo'y
mehnatsevar
mehribon
rahmdil
aqlli
botir
mard
saxiy

Salbiy

manman
mug'ombir
ikkiyuzlamachi
jizzaki
nimjon
yolg'onchi
dangasa
bemehr
berahm
ahmoq
qo'rqoq
nomard
xasis

3-guruhga esa «*Sizningcha, ko'rsatilgan ana shu xususiyatlarni qanday tasniflash mumkin?*» deb savol berdim. So'ng ularning javoblarini umumlashtirib, shu xususiyatlarni quyidagi guruhlarga bo'ldik:

1) odob-axloq bo'yicha (rostgo'y, yolg'onchi)

2) kishilarga munosabat bo'yicha (rahmdil, berahm, mehribon, bemehr, mard, nomard, samimiy, ikkiyuzlamachi, bosiq, jizzaki, saxiy, xasis, botir, qo'rqqoq)

3) mehnatga munosabat bo'yicha (mehnatsevar, dangasa)

4) aql-zakovati bo'yicha (aqlli, ahmoq, zukko, nodon, kamtar, manman)

O'quvchilar bu sifatlarni daftarlariga yozib olishdi.

So'ngra o'quvchilar e'tiborini quyidagi jadvalga qaratdim. Jadvalning chap tomonidagi ustunda *xususiyat sifatlari*, o'ng tarafdagi ustunda esa *harakat nomlari* berilgan edi. Musobaqa shartiga ko'ra o'quvchilar jadvaldan shu sifatlarga mos harakat nomlarini to'g'ri topishlari kerak edi.

ziyrak	o'zini katta tutadi
botir	qiyinchilikdan qo'rqmaydi
dimog'dor	tez fahmlay oladi, sezgir
saxiy	ish qilishga erinadi
ayyor	hammani aldashga urinadi
dangasa	hech kimdan narsasini ayamaydi
tartibli	vazifalarni qiynalmay bajaradi
tajang	salga jahli chiqaveradi
aqlli	narsalarini batartib saqlaydi

Bu musobaqaning shartiga ko'ra 3-guruh a'zolari eng to'g'ri javobni berib, g'olib bo'lishdi.

Shundan keyin o'quvchilarga 6-sinf «Adabiyot» darsligidan o'rin olgan O'tkir Hoshimovning «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasini eslatdim va hikoya qahramonlari Umri xola, Shoikrom, Xadichalar xarakteriga xos xususiyatlarni

topish vazifasini berdim. O'quvchilarning javoblarini tinglagach, Umri xola – andishali, mehribon, g'amxo'r, kamsuqum ayol, Shoikrom – shafqatsiz, oqibatsiz, qisqa o'ylaydigan odam, Xadicha esa ziqna, qurumsoq, betgachopar ayol degan xulosaga keldik. Shoikromni qotillikka undagan, ko'rinmas o'g'ridan o'ch olishga majbur qilgan, oqibatda o'z onasining o'limiga sabab bo'lgan narsa – bu urush, uning xunuk oqibatlari, Shoikrom xarakterida ildiz otgan salbiy xususiyatlar ekanligini ta'kidladim va inson har qanday vaziyatda ham odamiylikni unutmasligi kerakligini uqtirdim.

So'ngra avvalgi darslarda adabiyot fanidan o'rganilgan G'afur G'ulomning «Shum bola» asari qahramonlarining nomini aytmasdan ularning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ta'rifladim va o'quvchilardan bu qahramonlar kimligini topishlarini so'radim.

1. Bu bola *topqir, hozirjavob, ziyrak* har qanday qiyin vaziyatdan bir amallab sog' chiqib keta oladi, ba'zan yolg'on gapiradi, yomon ko'rgan odamlaridan o'ch oladi, hatto ozgina o'g'rilikka ham qo'l uradi. Bu bola kim? (Shum bola).

2. Bu boy nihoyatda *laqma, ezma, ochko'z, xasis* kishi. Uning xizmatini qilgan kishilarga juda kam haq to'laydi, ularning mehnatini yerga uradi. Bu boy kim? (Sariboy).

3. Bir qo'ychi boyga bir yillik xizmat haqiga ikki to'qli-yu bir echkiga cho'ponlikka yollangan *sodda, mehnatkash, to'pori* bola sizga qaysi qahramonni eslatyapti? (Omon).

O'quvchilar bu topshiriqni ham to'g'ri bajarishdi.

Xarakter xususiyatlarini anglatuvchi so'zlarni qo'llashni mashq qilish uchun o'yin-musobaqa bilan darsni davom ettirdim. Buning uchun har bir guruhdan bir juft o'quvchi tanladim. Har bir juftlikdagi o'quvchilardan biri ijobiy xususiyat sifatlariga misol keltirishi va bu sifatarning

sinonimik qatorini hosil qilishi, ikkinchisi esa bu xususiyatning zid ma'nosini anglatuvchi sifatlarni topishi kerak edi. Topshiriqni guruhlar quyidagicha bajarishdi:

1-guruh vakillaridan biri **epchil** so'zini tanladi va bu so'zga ma'nodosh so'zlar qatorini shunday tuzdi: *chaqqon, uddaburon, bilag'on*. Ikkinchisi esa *epchil* so'ziga zid ma'noni anglatuvchi quyidagi sifatlarni topdi: *lapashang, noshud, nodon*.

2-guruhdagi o'quvchilardan biri **sodiq** so'ziga ma'nodosh ushbu sifatlarni topdi: *sadoqatli, vafodor, fidokor*. Sherigi esa uning zid ma'nosini anglatuvchi *sotqin, xoin, hiyonatkor* sifatlarini keltirdi.

3-guruhdagi o'quvchilardan biri **saxiy** sifatiga quyidagi ma'nodosh sifatlarni topdi: *hotam, tanti, himmatli, saxovatli*. Ikkinchi o'quvchi esa uning zid ma'nosini anglatuvchi ushbu sifatlarni keltirdi: *xasis, baxil, qurumsoq, ziqna, nokas, qizg'anchiq*.

Musobaqaning bu shartida 1- va 2-guruh vakillari bir necha bor xatoga yo'l qo'yishdi, 3-guruh vakillari esa topshiriqni to'g'ri va tez bajarib g'oliblikni qo'lga kiritishdi.

So'ngra har bir guruh sardoriga matn yozilgan kartochka berdim. Musobaqa shartiga ko'ra ular nuqtalar o'rniga matn mazmuniga mos sifatlarni topib, matnni to'ldirishlari kerak edi:

1-kartochka: Bobur temuriylar sulolasining yirik vakili edi. U ... va ... lashkarboshi, ... va ... hokim, ... inson, ajoyib shoir, ilmning *turli* sohalaridan yaxshigina xabardor bo'lgan yetuk olim edi. Uning «Boburnoma» asari hozirgacha Sharqdagi voqeot janrining beqiyos namunasi bo'lib kelmoqda.

So'zlar: *tadbirkor, jasur, dono, adolatli, fozil*.

2-kartochka: Gulbadanbegim Zahiriddin Muhammad Boburning qizi bo'lib, u 1523-yili Kobulda tug'ilgan. Gulbadanbegim zamonasining ..., ... ayollaridan bo'lgan.

U Akbarshohning taklifi bilan «Humoyunnoma» nomli tarixiy asarni yozgan. Bu asar «Boburnoma»ning mantiqiy davomidir. «Akbarnoma»ning muallifi Abul Fazlning yozishicha, ... Gulbadanbegim 1603-yilda 80 yoshda vafot etgan.

Soʻzlar: *zukko, donishmand, oqila.*

3-kartochka: Buyuk alloma Imom al-Buxoriy 810-yilda Buxoro shahrida tugʻilgan. Uning otasi Ismoil Buxoriy ham muhaddis boʻlgan. U juda ... inson boʻlgan. Onasi ham ..., pokiza ayol boʻlgan. Imom al-Buxoriy ana shunday oilada oʻsgan. U juda ..., ... boʻlgan. Buxoriyning «Al-jomeʼ as-sahih» asari uni jahonga tanitgan.

Soʻzlar: *halol, diyonatli, zehnli, ziyrak.*

Sardorlar bellashuvida uchala guruh sardorlari topshiriqni qoniqarli bajarib, durang natijani qayd qilishdi. Umumiy natijaga koʻra – 3-guruh aʼzolari musobaqa gʻolibi boʻlishdi.

Uyga vazifa sifatida darslikdagi 379-mashqni bajarish hamda oʻzlariga maʼqul kelgan biror film qahramonini tavsiflash topshirigʻini berdim.

Biz boshqa grammatik mavzular boʻyicha ham darsni yuqoridagidek tarzda tashkil qilamiz. Bunda, asosan, darslik materiallaridan ayni nutqiy koʻnikmalarni shakllantiruvchi mashqlarnigina tanlab olamiz hamda oʻquvchilarga qoʻshimcha tarzda yuqoridagidek nutqiy topshiriqlar beramiz.

**Feruza MUSAYEVA,
Toshkent viloyati Toshkent tumanidagi
2-umumtaʼlim maktabi oʻqituvchisi.**

1 N.Mahmudov va boshqalar. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. T., 2009. 136-b

Said Ahmad va ma'naviyat tarbiyasi

Bugungi ta'lim tizimida ilg'or pedagogik texnologiyalarining usullaridan o'quvchining yoshi, intellektual imkoniyatlari va ruhiy xususiyatlariga qarab foydalaniladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining sakkizinchi sinflari «Adabiyot» darslarida Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasidan olingan «Qochoq» nomli parchani shunday usullardan birini qo'llab o'tish mumkin.

Darsning maqsadini: «Yozuvchi hayoti va uning «Ufq» asari haqida umumiy ma'lumot berish, parchani o'qib o'rganish asnosida o'quvchilar ma'naviyatini boyitish, ularga Vatan, ota-ona oldidagi farzandlik burchi haqidagi tushunchalarni chuqurroq singdirish» tarzida belgiladim.

Darsning materiallari va jihozlari «Adabiyot» darsligi, yozuvchi portreti, asarlaridan namunalar, doska, bo'r, rangli qalamlardan iborat.

Darsning asosiy atama va tushunchalari sifatida: «Ikkinchi jahon urushi, xoinlik, nomardlik, qo'rqqoqlik, or-nomus, Vatan, ota-ona oldidagi burch, otalik va onalik mehri, otonaning orzu-armonlari»ni ajratdim.

Darsni quyidagicha rejalashtirdim:

1. «Ufq» romani haqidagi A.Qahhor fikrlarini o'quvchiga yetkazish.

2. Berilgan parchani ifodali o'qish va mazmunini tahlil etish asosida o'zlashtirishga ko'maklashish.

3. Matnning eng ta'sirchan va tabiat tasviri berilgan joylarini topib, ularga o'quvchi munosabatini aniqlash.

4. Tursunboy timsolini Asqad Muxtorning «Chinor» romanidan olingan parchadagi Akbarali timsoli bilan qiyoslash.

Men mazkur mavzuga rejalashtirilgan ikki soatni birlashtirdim, ya'ni darslarni bir kunda o'tdim. Birinchi soatni

«Said Ahmadni taniysizmi?» savolini o'rtaga tashlash bilan boshladim. O'quvchilar 6-sinfda yozuvchining «Qoplon» va «Sobiq» hikoyalarni o'rganishganini ma'lum qildilar. Men ulardan hikoyalardagi asosiy qarashlar nimalardan iborat ekanini, bu fikrlarga o'quvchilarning munosabatini so'radim. O'quvchilar yozuvchini qay darajada tanishlarini aniqlab olgach, ularning javoblaridan kelib chiqqan holda Said Ahmadning ijodi va uning «Ufq» romani haqida qisqacha tushuntirish berib, hozir romandan berilgan parcha o'qilishini aytdim. Parchani o'zim ifodali qilib o'qib berdim.¹ O'quvchilardan men bilan birga matnni kuzatishlarini, zarur o'rinlarga belgi qo'yib borishlari lozimligini tayinladim. Matn mutolaasidan so'ng o'quvchilar bilan birga darslikdagi savol-topshiriqlar ko'magida uning tahlilini amalga oshirdik. Shundan so'ng **«Said Ahmad Tursunboyga nisbatan noxolis munosabatda bo'lgan»** degan muammoga o'quvchilarning diqqatini qaratdim. Muammoli vaziyatni yanada chigallashtirish maqsadida «Ufq» romani haqidagi Abdulla Qahhorning fikrini o'qib berdim: *«Bu kitobni kitobxon boshdan oyoq shavq bilan, hech qayerda turtinmasdan, diqqati susaymasdan, ishtahasi bo'g'ilmasdan o'qib chiqadi... Kitobda qimirlagan har bir jonning qayg'usi, quvonchi, qilish-qilmishi, muhabbati, g'azabi, og'zidan chiqadigan har bir so'zi rost...»*.² Mazkur muammoni hal qilish uchun o'quvchilar orasida har xil qarashlar paydo bo'ldi: birlari «haqiqatdan inson bu darajada tubanlikka tushmaydi, o'z onasining vafotiga befarq qaray olmaydi, yozuvchi oshirib yuborgan», deyishsa, ikkinchilari «vatan himoyasidan qochib, to'qayda oylab berkinib yotgan odamning qo'lidan har ish keladi, shunday bo'lishi tabiiy», deyishdi. Fikrlarini Abdulla Qahhorning qarashlari bilan isbotlashga tirishishdi. Uchinchi birlari «bu badiiy asar, unda badiiy to'qimalar bo'lishi mumkin» deyishdi. Xullas, fikr aytgan o'quvchilardan ularning

nega shunday deb o'ylashlarini asoslashlarini talab qilib bordim. Shu tariqa o'quvchilar orasida ma'lum bir hodisa yuzasidan har kimning o'z fikri bo'lishi mumkinligi, turfa qarashlar mavjudligi va ularning har biri yashashga haqli ekanligi haqida tasavvur paydo qilishga erishdim.

Shundan so'ng o'quvchilarni Tursunboy timsolini Asqad Muxtorning «Chinor» romanidan olingan parchadagi Akbarali timsoli bilan qiyoslashga yo'naltirdim.³ O'quvchilar har ikkala qochoq tabiatidagi o'xshash va farqli tomonlarni ajratdilar, ularning qay biri jamiyat uchun zararliroq ekanligi haqida tortishdilar, o'z qarashlarini parchalardan misollar keltirib asoslashga tirishdilar. Shu tariqa o'tilgan mavzu yana bir bor eslanadi, mustahkamlanadi.

Muhokamadan so'ng o'quvchilarni 4 guruhga bo'ldim ularga quyidagi topshiriqlarni berdim:

1-kartochka

«Kecha sahar paytida osmoni falakdan turna o'tdi. Tursunboy ham uyg'oq edi. Turna ovozi unga juda ko'p narsalarni eslatib ketgan edi». Sizningcha, bu holat Tursunboyga nimalarni eslatgan?

2-kartochka

Matndan Tursunboyning tashqi qiyofasi tasvirlangan o'rinlarni topib qayta o'qing. Yozuvchi nima uchun Tursunboyning aynan shunday tasvirlangan, boshqacharoq ham bo'lishi mumkinmidi?

3-kartochka

Tursunboyning xudbinligi, odobsizligi tasvirlangan o'rinlarni matndan topib o'qing va o'z munosabatingizni bildiring.

4-kartochka

Matndan tabiat tasviri berilgan o'rinlarni topib belgilang. Bu tasvirlarning qahramon holatini aks ettirishdagi o'rnini tushuntirishga harkakat qiling.

Topshiriqlarni bajarishga ajratilgan vaqt tugagach, guruh a'zolari o'z vazifalarini qay darajada bajarganliklari haqidagi javoblari tinglandi. Javob berishda guruh a'zolari bir-birlarini to'ldirdilar. Javoblarda matnning bir necha o'rinlariga murojaat qilindi, o'quvchilar o'z xulosalarini asardan misollar keltirib isbotladilar.

Muhokama mobaynida javoblarga boshqa guruh a'zolarining e'tirozlari, qo'shimcha fikrlari ham tinglandi.

Darsni o'quvchilarning ishlarini baholash bilan yakunladim va uyga vazifa sifatida «Mening Tursunboyga munosabatim» mavzusida kichik munosabat-insho yozib kelishni topshirdim.

**Yulduzxon TOJIYEVA,
Farg'ona viloyati Bag'dod tumanidagi
1-ixtisoslashtirilgan maktab-internatning
oliy toifali ona tili va adabiyot o'qituvchisi.**

¹ S.Olimov va boshqalar. «Adabiyot». Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 260-b.

² O'sha asar, 279-b.

³ O'sha asar, 234-b.

Erkin Vohidovning «O'zbekim» qasidasini o'rganish

5-sinf adabiyot o'quv dasturida E.Vohidovning «O'zbekim» qasidasini o'rganishga 2 soat ajratilgan. O'quvchilarga asarda aks etgan tarixiy haqiqatlarni anglatish, shuningdek, ular ongiga milliy g'urur, iftixor tuyg'usi va vatanparvarlik ruhini singdirishni darsning asosiy maqsadi qilib belgiladim. Darsda Erkin Vohidov hayotiga oid fotolavhalardan iborat stend, shoirning badiiy asarlar ko'rgazmasi, «O'zbekim» qo'shig'i

yozilgan kasseta va magnetofondan foydalandim. Darsni boshlashdan avval o'quvchilarni «**O'zbekim**», «**Haqiqat**» va «**Ravshan so'z**» guruhlariga bo'ldim.

Darsni quyidagi kirish so'zi bilan boshladim: *Bizning Vatanimiz nomi tarix sahifalariga oltin harflar bilan bitilgan. Bu Vatan jahonga o'zining mashhur siymolarini bergan va ular bilan faxr etadi. Ming afsuski, sobiq sho'ro tuzumi davrida butun dunyoni larzaga solgan ulug' zotlarning nabiralari o'zgalarga qaram bo'lib, o'zligini yo'qotayozdi. Inson tuyg'ulari mo'rtlashgan o'sha XX asrning 50–60-yillardayoq Erkin Vohidov mudroq ko'zlarni uyg'otuvchi, karaxt vujudlarni titratuvchi «O'zbekim» qasidasini yozdi. Xalqimizning orzu-umidlari haqidagi ushbu she'r o'sha paytdayoq qo'shiqqa aylandi.*

Shu so'zlardan so'ng «O'zbekim» qo'shig'ini magnetofon orqali eshittirdim.

«O'zbekim» qasidasini tahlil qilishdan avval she'rni uch qismga bo'lib, har bir guruhdan tanlangan bittadan o'quvchiga she'rni ifodali o'qittirdim.

Shundan so'ng qasida tahlili boshlandi. Bunda har bir guruh qasidani o'zining nomidan kelib chiqib tahlil qildi. Birinchi bo'lib «O'zbekim» guruhi o'quvchilari she'rda faxr-iftixor tuyg'ulari ifodalangan misralarni sharhladilar:

1-o'quvchi: «*Tarixingdur ming asrlar...*» deb boshlangan she'r biz kechagina paydo bo'lgan xalq emas, tarixi ming yillardan ortiq ko'hna xalq ekanligimizga ishoradir.

2-o'quvchi: «*Al-Beruniy, Al-Xorazmiy, Al-Forob avlodidan*» misralari orqali shoir butun dunyo madaniyatining beshigini bizning bobolarimiz tebratganligi va buyuk ajdodlarimiz: Beruniy, Xorazmiy, Forobiylar, Mirzo Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Mashrab, Nodira, Furqat, Muqimiylarning avlodlari ekanligimiz bilan faxrlanadi.

3-o'quvchi: «*Mir Alisher na'rasiga aks sado berdi jahon*» jumlasiga e'tiborni qaratsak, nima na'ra tortadi?

degan savol tug'iladi. Bo'ri na'ra tortmaydi, tulki na'ra tortmaydi, sher na'ra tortadi. Demak, buyuk bobomizning sherga o'xshatilishi ham qalbimizni junbushga keltiradi.

4-o'quvchi: Shoir «*Tuzdi-yu Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy jadvalin*» misralari orqali yulduzlarning sirli olamini kashf etib, «Ko'ragoniy jadvali»ni tuzish va uni jahon ilm-u faniga taqdim etish o'zbekning Mirzo Ulug'bekdek o'g'liga nasib qilgani bilan faxrlangan.

5-o'quvchi: Men ham quyidagi misralarga e'tiboringizni qaratishingizni istar edim. Shoir yozadi: «*Tarixing bitmakka, xalqim, mingta Firdavsiy kerak*». Ma'lumki, fors shoiri Abulqosim Firdavsiy eroniylardan 50 ta podshohning tarixini aks ettirgan «Shohnoma» asarini yozgan va bu bir necha ming yillik tarixni o'z ichiga oladi. O'zbek xalqining tarixini yozish uchun esa bunday Firdavsiylarning mingtasi kerak deyilyapti. Bu so'zlar, bir tomondan, ko'ksimizda g'urur tog'larini paydo qilsa, ikkinchi tomondan, xalqimizning qalbida chekkan ohlari, jarohatlari ko'p ekanligidan o'yga toldiradi.

6-o'quvchi: «*Ko'kragida tog' ko'targan tanti dehqon, o'zbekim*» misralari orqali shoir o'zbekning hech bir xalqda yo'q yana bir fazilati – mehnatsevarligi, mirishkorligi, tanti dehqonligini ifodalagan.

7-o'quvchi: Yana shunday ajoyib misralar borki, ularni aytib o'tmasdan ilojim yo'q.

«*Menga Pushkin bir jahon-u, menga Bayron bir jahon, Lek Navoiydek bobom bor, ko'ksim osmon, o'zbekim*».

Shoir Pushkin va Bayronlarning jahon adabiyotidagi rolini inkor etmagan holda A.Navoiyni ular bilan qiyoslaganda bizning Navoiy bobomiz osmonga qadar yuksakligini ta'kidlagan.

So'ngra «**Haqiqat**» guruhi o'quvchilari qasidada aks etgan tarixiy haqiqatlarni quyidagicha tahlil qildilar:

1-o'quvchi: «O'rdilar sho'rlik boshingdan o'ynatib shamshirlarin,

Necha xoqon, necha sulton, necha ming xon, o'zbekim» O'zbek xalqi juda ko'p qonli urushlarni boshidan kechirgan. Bu so'zlar mana shu haqiqatga ishoradir.

2-o'quvchi: Men do'stimning fikrini davom ettirib, she'r bilan dalillamoqchiman:

«Qaysari Rum nayzasidan bag'rida dog' uzra dog',
Chingiz-u Botu tig'iga ko'ksi qalqon, o'zbekim.

Qaysari Rum deganda shoir miloddan avvalgi 330–327-yillarda O'rta Osiyoga bostirib kelib, katta qarshilikka uchragan Aleksandr Makedonskiyga ishora qilgan.

Chingiz-u Botu esa, XIII asrda bosqinchilik urushlarini olib borgan Chingizxon va uning lashkarlarini eslatyapti.

3-o'quvchi: «Sen – Muqanna, sarbador – sen» so'zlarida VIII asrda Arab istilosiga qarshi bosh ko'targan va dushmanga topshirmaslik uchun o'zini olovga tashlagan Muqanna haqida XIV–XV asrlarda hurlik uchun boshlarini dorga tikkan hurriyat fidoiylari haqida gap ketyapti.

«Sar» – bosh, «sarbador» – boshini dorga tikkan degani.

4-o'quvchi: «Mirzo Bobur – sen, fig'oning soldi olam uzra o't» misralarida ham ma'lum tarixiy haqiqat aks etgan. Bobur o'z vatanini tashlab chiqib ketgach, Afg'oniston, Hindistonni birlashtirib, katta davlat tuzgan shoh bo'lsa-da, vatandan ayro tushgani uchun ham uning fig'oni olamni tutdi, deyilyapti.

5-o'quvchi: Qasidada «She'riyat gulshanida so'ldi mahzun Nodira, Siym tanni yuvdi ko'z yosh» deb ta'riflangan joyi bor. Xo'sh, bu nimaga ishora? Nodira 20 yildan ortiq Qo'qon taxtini boshqargan malikayi davron bo'lgan, lekin 1842-yilda Buxoro amiri Amir Nasrulloxon tomonidan vahshiylarcha o'ldirilgan. «Ko'z yoshlar» mana shu zulmga ishoradir.

6-o'quvchi: Shoir «Yig'ladi furqatda Furqat, ham muqimlikda Muqim» misralari orqali Furqatning o'z yurti Qo'qondan

chiqib ketib, o'zga yurtidan panohtopgani, o'z yurtiga qaytib kelolmagani, Muqimiyning esa o'z vatanida yashasa ham tole topmasdan bevaqht xazon bo'lganini aks ettirgan.

Shundan so'ng navbatni **«Ravshan so'z»** guruhi o'quvchilariga berdim. Ular she'rdagi so'zlarga yashiringan ma'no va hikmatlarni quyidagicha sharhladilar:

1-o'quvchi: Qasidadagi *oqsoch* so'zi tog'ning boshidagi oq qorga ishoradir. Ushbu so'z yana «qari», «mo'ysafid» degan ma'nolarni ham bildirib, o'zbekimning tarixi ana shunday ko'hna, qadimiy tog'larga tengdosh deyilgan.

2-o'quvchi: Ma'lumki, Afrosiyob miloddan avvalgi VIII–VII asrda bunyod etilgan shahar bo'lib, u hozirgi Samarqandning sharqiy chekkasida joylashgan. Shoirning «*So'ylasin Afrosiyob-u*» birikmasi ushbu qadimiy shaharga ishoradir.

3-o'quvchi: Qasidadagi «*So'ylasin O'rxun xati*» iborasi orqali shoir O'rxun-Enasoy obidalariga ishora qilib, o'zbek xalqi tarixining qadimiyligini ko'rsatgan.

4-o'quvchi: «*Tog'laring tegrangda go'yo bo'g'ma ajdar bo'ldi-yu,*

Ikki daryo – ikki chashming, chashmi giryon o'zbekim» misralarida *ajdar* so'zi ikki ma'noda kelgan: birinchidan, *ajdar* xazinani qo'riqlaydi, yurtimiz behisob boyliklarga ega bo'lganligiga ishora qilingan, ikkinchidan, tog'lari bo'g'ma ajdar misoli azob berganki, undan oqqan ko'z yoshlari ikki daryoga: Sirdaryo va Amudaryoga aylanganligi aytilgan.

5-o'quvchi: Biz bilamizki, osmonning toqi bo'lmaydi va unga narvon ham qo'yib bo'lmaydi. Lekin Mirzo Ulug'bek bobomiz ilk bor osmon ilmini o'rganib, yulduzlar olamini kashf etgani hammamizga ayon. Ana shu fikr «*Sirli osmon toqiga ilk qo'ydi narvon, o'zbekim*» go'zal tashbehi orqali yoritib berilgan.

6-o'quvchi: «*Shohi Mashrab qoni senda urdi tug'yon, o'zbekim*». Ma'lumki, namanganlik qalandar shoir Mashrab

yurtma-yurt darbadar kezib, oxiri Balxda qatl etilgan. Xo'sh, «Shohi Mashrab» so'zi orqali shoir nimaga ishora qilgan? Mashrab hayoti va ijodidan bizga shu narsa ayonki, shoir Alloh yo'lida o'z nafsini o'ziga qul qilib, bo'ysundirgan, ya'ni o'z nafsining shohi bo'lgan. Bu yerda Erkin Vohidov Mashrab misolida xalqimizdagi «*O'z nafsingni quli emas, shohi bo'lgin*» degan hikmatga ishora qilgan.

Demak, bu qasida orqali Erkin Vohidov o'zining o'zbek xalqi o'g'loni ekanligidan faxrlangan. Guruh o'quvchilari qasidani sharhlab bo'lganlaridan keyin ularga quyidagicha savol bilan murojaat qildim: «Shunday ekan, o'zbek xalqining boshqa xalqlardan farqlanuvchi qanday xususiyatlarini bilasiz?»

Ushbu savolga javob sifatida 3–4 o'quvchi bir-birining fikrini to'ldirgan holda, o'zbeklarga xos *bag'rikenglik, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik*, bir tomondan *bolajonlik*, ikkinchi tomondan *ota-ona va kattalarga hurmat-ehtirom va fidoiylik kabi xususiyatlarini misol qilib* keltirdilar.

Darsni shoirning quyidagi satrlari bilan yakunladim: *Vatan, to tanda jonim bor, seningdurman, seningdurman, Tanim xok o'lsa ham takror, seningdurman, seningdurman.*

Dars so'ngida o'quvchilarni baholadim. Uyga vazifa qilib «O'zbekim» qasidasidan olgan taassurotlarim» mavzusida insho yozib kelish topshirig'ini berdim.

Marg'uba ISAMETDINOVA,
Uchtepa tumanidagi 106-maktabning
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi.

**«Мажолис ун-нафоис» да таълим тизимига
оид сўзлар ва уларнинг семантик-структур
тузилиши**

Хукуматимиз томонидан буюк мутафаккир Алишер Навоий шахсияти, унинг ижодига бўлган эътибор барча илм-фан аҳлини, хусусан, навоийшунос олимларни унинг асарларини кенг кўламда тадқиқ этиш ва ўрганишга, айниқса, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасида янги тадқиқотлар яратишга даъват этиб, илҳомлантириб келмоқда. Зеро, *«она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримизга, юрагимизга, аввало, Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз»*.¹

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бой ва серқирра маданияти, ислом дунёсининг маънавий анъаналарига суюнган, ўз даврининг маданий тажрибаларидан тўла фойдаланиб, уни ўзлаштирган Навоий мамлакатнинг равнақи, айниқса, миллат маънавий камолотида илм-фан ва санъатнинг нақадар муҳимлигини яхши тушунарди. Унинг бу борадаги фикр-мулоҳазалари «Мажолис ун-нафоис» асарида ҳам ўз аксини топган. Асарда «билиш, илм олиш, ўқиш-ўрганиш» маъноларини ифодалашда қуйидаги сўзлардан фойдаланилган:

– маориф (فرعم), «билиш, таниш, билим» маъноларидаги маърифат (تفرعم) луғавий бирлигининг кўпликдаги шакли саналади: «Аммо чун ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазирроқ учун илтифот қилур экандурлар»²;

– таҳсил (ليصحت): «Аввал таҳсилға машғул бўлди, анда кўп рушди бор эрди, бот тарк қилди» (81-б.);

– рушд (دشور), «тўғри йўл топиш, тўғри йўлга тушиш; етилиш, етуклик»;

– таълим (ملعت): «Мир хизматларида бир тифл таълимин илтимос қилиб эрмишлар» (124-б.);

– истифода (هدافتسا): «Ва Мавлоно ҳоло Шоҳруҳ Мирзо мадрасасида ва баъзи мадорисда дарсға машғулдур ва қалин талаба истифода қилурлар» (116-б.);

– сабақ (قبسد): «Мавлоно анинг сабақининг уҳдасидин чиқа олмади» (74-б.);

– ўқумоқ (قماموقوا): «ҳамоно уч ёш билан тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди» (11-б.).

«Мажолис ун-нафоис»даги таълим-тарбия жараёнига тааллуқли бўлган, араб тилидан ўзлашган баъзи бир сўзлар бугунги кунда ўзининг дастлабки маъносини йўқотиб, умуман бошқа маъно ифодалашга хизмат қилмоқда. Бундай сўзлар тарихий тараққиёт жараёнида маъно ҳажмининг тамоман ўзгариши, лексик маънонинг аввалгисига нисбатан фарқли воқеъликни билдириши туфайли янги мазмун касб этган. Бунинг тасдиғини қуйидаги сатрларда кўришимиз мумкин: «Дарс ва ифодаға машғул» (75-б.). Мазкур жумлада қўлланган ифода (هدافا) сўзи «фойдалантириш; англатиш, ўргатиш; дарс бериш»³ маъноларида қўлланилган. Ҳозирги ўзбек тилида бундай луғавий birlik бир неча маънода қўлланилади: «1. ўй, фикр, ички кечинма, ҳолат, воқеа, ҳодиса ва шу кабиларни ўзида акс эттирувчи ёки му-

жассамлаштирувчи белги, ҳолат. 2. Нутқ обороти, ибора, гап, таъбир. 3. Бирор математик боғланишни билдирувчи форма».⁴ Кўриниб турибдики, мазкур лексеманинг бугунги кунда маъно англатиш кўлами бироз кенгайган. Юқоридаги жумлада ифода сўзи билан биргаликда қўлланган дарс лексемаси эса, худди ҳозиргидек, ўқув машғулоти, сабоқ маъноларида ишлатилган.

Навоий таълим-тарбия билан боғлиқ жараённи ифодадалаш мақсадида қуйидаги сўз бирикмаларидан ҳам унумли фойдаланган:

– улуми дарс (سردى مولى): «Сайид Шарифнинг шогирди эрди ва Сайид ўз хатлари била улуми дарс айтурға ижозатномалар анинг учун битиб эрди» (32-б.);

– кутуби мутадовилот (تلاو ادا تى بوتوك) бирикмаси таркибидаги мутадовилот сўзи «истеъмолдаги нарсалар, ишлатиб юрилган, амалда бўлган нарсалар» маъноларини ифодалаб, кутуб (بوتوك) лексемаси билан бирикканда «китоблардан фойдаланиш», яъни «илм олиш» тушунчасини англатишга хизмат қилган: «Аксари кутуби мутадовилотни кўрди ва таҳсил асносида назмға машғул бўлди» (72-б.);

– илм касби (ى بسكماء), «маълум бир фанни эгаллаш, маълум бир турдаги машғулот билан шуғулланиш»: «Мир Муртоз кичик ёшдин бериким, илм касбиға машғулдур» (119-б.). Луғатларда касб (بىسك) сўзининг қуйидаги маънолари қайд этилган: «1. Ўрганиш, ҳосил қилиш, эгаллаш. 2. Ҳунар, машғулот».⁵ Асарда мазкур луғавий бирлик иштирокида ясалган яна бошқа сўз бирикмалари ҳам қўлланган: қорилик касби, фунун касби, улум таҳсили, илм талаби, сабақ ўқумоқ каби;

– тарбият (تربيت) ва такмил (لېمكت), «камолга етказиш, комил қилиш, тўлдириш, мукаммаллаш»: «Ҳазрат Мир анинг тарбият ва такмилиға машғул бўлдилар» (12-б.);

– *мадраса* (مدرسه), «мактаб, билим юрти»: «Ихлосия» *мадрасасига келганда номавзун ҳам ташлар эрди*» (104–105-б.). Ҳозирги кунда мадраса, асосан, диний фанлар ўқитиладиган олий мактабдир;

– *мактаб* (مکتب): «*Табассум қилиб таҳсин қилдилар, дағи сўрдиларким, мактабга борибмусен?*» (31-б.). Ҳозирги ўзбек тилининг изоҳли луғатидан кўп маъноли сўз сифатида жой олган ушбу лексема «*ёш авлодни ўқитиш, тарбиялаш билан шуғулланувчи муассаса*»⁶ маъносида фаол муомалада.

«Мажолис ун-нафоис» асарида ижтимоий-сиёсий соҳага оид сўзлар тадқиқи шуни кўрсатдики, араб тилидан ўзлашган мазкур соҳага оид лексемаларнинг ясалишида феъллардан ҳосил бўлган ҳаракат номлари – **масдарлар** ва **феъллик** ҳамда **исмлик** хусусиятига эга бўлган сифатдошлар кенг қўлланилган. Таъкидлаш жоизки, мазкур усул ҳозирги (синхрон) сўз ясалишига кирмайди. Ушбу луғавий бирликлар қадимги ва ҳозирги ўзбек тилининг ясама сўзлари ҳам ҳисобланмайди. Улар араб тилидан ўз ҳолича ўзлаштирилган. Шунга қарамай, масдарлар ва феъллик ҳамда исмлик хусусиятига эга бўлган сифатдошлар ёрдамида ҳосил бўлиб, ўзбек тилига ўзлашган луғавий бирликларнинг семантик-структур тuzилишини таҳлил қилиш орқали сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмни ажратиб олиш, сўзнинг луғавий маъносини янада яхшироқ тушунишга кўмак беради.

Масдарлар барча феъл шаклларининг дастлабки ўзаги ҳисобланади. Масдар ўзи ифодалаган мазмунга кўра, иш-ҳаракатнинг мавҳум (абстракт) номини атайди. Масдар билан феълни боғлаб турадиган ягона умумийлик – мазмундир. Улар иш-ҳаракатни ҳар қандай замон ва бажарувчидан холи равишда англатади. Шунингдек, масдар шакл нуқтаи назаридан исм саналади ва уни от билан боғлаб турувчи қатор умумийликлар мавжуд.

Араб тилида сифатдошлар феълларнинг фақат даража-мазмунинигина ифодалаб, замонга ҳеч бир ишора қилмайди. Ифодалаётган мазмунга кўра араб сифатдошлари ўз шаклиги эга бўлган аниқ ва мажҳул даражага ажратилади.⁷ Сифатдошлар аниқ даражада (муфа'илун) ва мажҳул даражада (муфа'алун) қолипларида ясалади. Асарда мажҳул даража шакллари ёрдамида яшаш асосида ифодаланган нарса бўйича шахснинг касб-ҳунарини билдирадиган лексемалар учрайди: *илм* – *муаллим*, «илм берувчи, ўргатувчи»; *дарс*, «ўқиш, ўрганиш, ўқув» – *мударрис*, «дарс берувчи, ўргатувчи».

Сифатдошнинг мажҳул даража шакли ёрдамида ҳосил бўлган сўзларни араб тилида мавжуд муфоала бобига алоқадор луғавий бирликлар билан адаштирмаслик керак. Навоий ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ушбу муфоала боби ҳақида фикр юритган: «*Бунда бир сўз айтилса ҳам, икки кишининг иш-ҳаракати тушунилади. Масалан, «муораза» – арз қилишмоқ, «муқобала» – қаршилашмоқ, «мушоира» – шеър айтишмоқ, «муколама» – сўзлашмоқ ва ҳоказо*». «Мажолис-ун нафоис»дан таҳлил учун олинган юқоридаги лексемалар эса шахс ва нарса номларини англатмоқда.

Бешинчи боб феълларидан масдар (тафа'улун) қолипида ясалади ҳамда асосдан англашилган иш-ҳаракат ёки ҳолатга алоқадорликни билдиради: *тасниф* (асоси – *синф*) турларга ажратиш, классификация; *такмил* («*етук, тўлиқ, мукамал*» маъносини ифодаловчи *комил* луғавий бирлигидан ясалган) камолга етказиш, тўлдириш, мукаммаллаштириш.

Диний ва дунёвий илмлар ўқитиладиган муассаса номи билдирувчи *мадраса* сўзи асли *мадрасат* шаклига эга бўлган ва ўзбек тилиги охириги *-т* товушини ташлаб қабул қилинган. Бу сўз арабча «ўқитди» маъносидаги «да-

раса» феълидан ясалган. Бугунги кунда «ўрганиш, сабоқ, лекция» тушунчаларини ифодалашга хизмат қилаётган *дарс* луғавий бирлиги ҳам мазкур феълдан ҳосил бўлган. Араб тилидан ўзлашган «ёзди» маъносини ифодаловчи «катаба» феъли асосида *мактаб* сўзи вужудга келган. Мазкур луғавий бирлик (لعمفم) [маф'алун] қолипнинг орқасига юмалоқ *-m* товуши орттириб ясалган.

Инсоният олдида турган муаммолар нафақат унинг ўз тарихини билиши, балки у ёки бу даражадаги инсоний муносабатлар тавсифи, атрофдагилар билан ҳамкорликда яшай олиши, қадриятларга ва ахлоқий меъёрларга таяниши, уларни сақлаб қолиши билан ҳам боғлиқ бўлади. Инсон олдида муаммолар қанчалик мураккаб бўлса, уларни ҳал этишда шахснинг ўзини англаб етиши, ўзи яшаётган жамиятни чуқур ва атрофлича билиши шунчалик аҳамият касб этади. Таъкидлаш жоизки, бир неча асрлардан буён ўзининг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини йўқотмай, йил ўтган сайин янгидан янги қирралари намоён бўлаётган Низомиддин Мир Алишер Навоий ижоди мана шу маънавий мулкнинг асосини ташкил этади. Унинг жамиятни ўрганишга доир вазмин умумлашмаларга, хулосавий мушоҳадаларга, фалсафий фикрларга бой асарлари ҳам шахс камолоти-га бевосита таъсир кўрсатади.

**Зебохон ИСАҚОВА,
Низомий номидаги ТДПУ тадқиқотчиси.**

¹ И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 48-б.

² Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. Т.: Фан, 1997. 10-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

³ П.Шамсиев, С. Иброҳимов. Навоий асарлари луғати. Т.: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 287-б.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 1-жилд. М.: Русский язык, 1981. 341-б.

⁵ П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари луғати. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 306-б.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 1-жилд. М.: Русский язык, 1981. 443-б.

⁷ Э.Талабов. Араб тили. Т.: Ўзбекистон, 1993.138-б.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида ранглар синонимияси

Сўнги йиллар тилшунослигида ўзбек тили тарихи, сўз, умуман лексикага оид ҳодисаларни ҳам анъанавий, ҳам тизимлилик нуқтаи назаридан тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Маълумки, жамиятда содир бўлган ҳар қандай ўзгариш ёки янгилик ўз ифодасини тилда, айниқса, унинг сўз бойлигида топади. Шундай экан, лисоний ҳодисаларни таҳлил этишда тарихий тараққиётнинг турли босқичларида юз берган воқеликларни назардан қочирмаслик, уларнинг тил ривожига муҳим ўрнини белгилаш талаб қилинади.

Ҳар қандай миллий тил каби ўзбек тили ҳам ўзбек халқини бирлаштирувчи, унинг миллий руҳини ифодаловчи воситадир. Чунки Президентимиз таъкидлаганидек: *«Жамийки эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади»*¹. Муайян миллатнинг тили узоқ давом этган тарихий воқеа-ҳодисалар негизида шаклланади, сайқалланади, меъёрлашади. Унда аجدодларга хос хусусият, характер кўзга ташланиб туради. Она тилининг шаклланиши, ривожланиши ва сайқал топишида,

шубҳасиз, буюк шахслар, алломалар, шоирлар, ёзувчилар, мутафаккирлар, давлат арбоблари, олимларнинг салмоқли ўрни бор. Бир неча минг йиллик тараққиёт йўлига эга ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Бугунги кунда унинг нафақат қардош туркий тиллар, балки, ривожланган жаҳон тиллари қаторидан муносиб ўрин эгаллашида Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий, Замахшарий, Носируддин Рабғузий, Лutfий, Навоий, Бобур, Огаҳий, Қодирий, Ойбек каби адибларнинг хизматлари катта.

Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва бугунги даражага эришишида, айниқса, Алишер Навоийнинг ўрни беқиёсдир. Шоир қаламига мансуб назмий ва насрий асарлар ҳам бадиий, ҳам ғоявий-маънавий жиҳатдан юксак савияда бўлганлиги сабабли, ўзга минтақаларга ёйилди, илм аҳлининг эътиборини қозонди. Натижада унинг асарлари асосида тузилган қатор луғатлар ва махсус грамматика юзага келди².

Ушбу мақолада Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида қўлланган ранги ифодаловчи лексик қатлам ҳақида сўз юритмоқчимиз. Таъкидлаш лозимки, Навоий ўзининг бу асарида бошқа асарлардаги каби сўзлар синонимияси, хусусан, ранглар синонимиясидан кенг фойдаланган. Бу синонимик қаторни турли тилдан кирган сўзлар ташкил этади.

Ўзбек тилшунослигида синонимия ҳодисасига семасиологик нуқтаи назардан ёндашилган. Шунга мувофиқ синонимлар мазмун томондан муайян уяларга (гурухларга, қаторларга) бирлашадиган сўзларнинг бир кўриниши сифатида тавсифланган. Синонимларни бир уяга бирлаштирадиган семантик асос, семантик меъзон талқинида тилшунослар орасида ҳали бир хилликка эришилмаган бўлса ҳам, ўзбек тилининг маънодош сўзлар бойлигини ўрганишда бу нуқтаи назар катта роль ўйнайди.

Навоий «Сабъаи сайёр» асари тилида асосан уч тил (туркий, форс, араб) элементларидан фойдаланиб, қуйидаги синонимик қаторни ҳосил этган: **қизил – ол – гул – гулнор – гулгун – гулфом – гулранг – лолагун – лаълфом – лолазор – гул-гул – шафақгун – аргувоний – шингарфгун** каби.

Шоир назмиёти тилининг ўзига хос лексик хусусиятларидан бири кўпгина сўзларнинг кўчма ва контекстуал маъноларда ишлатилганидир. Бунда сўзларнинг туб ва деривацион шакллари қўлланилган. Масалан, **қизил** сўзи ўзбек адабий тилида қуйидаги маъноларга эга: 1. Қон рангидаги; қирмизи, алвон. 2. От. Юзнинг, баданнинг шу тусга мойил ранги; қизиллик.³

«Сабъаи сайёр»да белги маъносини ифодаловчи «қизил» сўзи қуйидаги тарзда қўлланган:

*Майда соқий магар қилиб эди ҳал,
Дардисар дафъиға **қизил** сандал. (264-б.)⁴*

Шунингдек, *ол* сўзи ҳам *қизил*, *қирмизи*⁵ маъносини ифодалаш учун ишлатилган:

*Сарви гулчеҳр қилди истиқбол,
Гул киби барча раҳти ҳуллайи **ол**. (204-б.)*

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асари тилида юқорида айтилган лексемалардан ташқари яна бир қанча арабча, форсча сўзларни кўчма маънода қўллаш орқали ҳам қизиллик тушунчаси ифодаланган. Масалан, *гул* сўзи форс-тожикча бўлиб ўз маъносидан ташқари кўчма маънода ҳам қўлланилади. Навоий мазкур сўзнинг туб ҳамда ясама шаклларида *қизил* маъносини ифодалаш учун кенг фойдаланган:

*Айлади майл **гулрухи** сори,
Кўрди ашкин юзида **гулнори**. (146-б.)*

Ушбу байтнинг биринчи мисрасида ясама *гулруҳ* (гул юзли) – қизил юзли, иккинчи мисрада эса *гул* (қизил),

нор (қизил), яъни юзида қонли кўз ёши маъносида ишлатилиб маъно бўрттириб кўрсатилган.

Ўзи берган киби тўни гулранг.

Яна гулранг тож ила авранг. (235-б.)

* * *

Ҳар сори гул узори гулгун пўш,

Жоми гулранг айлар эрди пўш. (217-б.)

* * *

Бори киймакларин қилиб гулфом,

Яна гулфом этиб хужаста мақом. (210-б.)

* * *

Шоҳ ила қилди нўш гулгун мул,

Мул алар чехрасин қилиб гул-гул. (205-б.)

Сўнги байтдаги гулгун сўзи асли қизил рангли, пушти ранг маъносини англатса-да, байтда тез-тез, чиройли, ярашиғли маъносида; гул-гул эса чиройли, қипқизил, ёқимли маъносида ишлатилган.

Шунингдек, Алишер Навоий бир мисраинг ўзида гулгун сўзини ҳам сифат, ҳам атоқли от ўрнида қўллайди:

Гоми «Шабдиз»дин келиб афзун,

Ранги гулгуну оти ҳам Гулгун. (219-б.)

Лаъл сўзи – фом ва ранг элементлари билан қўлланилган: «...шафақгун ҳуллалик хуршид била соғари ёқутфом ичинда лаъл ранг май ичгани...» (204-б.);

Бодадин юзни лаълфом айлаб,

Кўнгул айвонида хиром айлаб. (32-б.)

Асар тилида лаъл сўзининг -гун сўз ясовчисини қабул қилган шакли учрамайди.

Алишер Навоий асарларида такрордан қочиш мақсадида отлашган сифатга ҳам мурожаат қилади: ...ул ёқут ва лаълдин уйқу учун муфарриҳ тарғиб қилиб... (204).

Мазкур мисолдаги ёқум сўзи ёқумфом қадаҳ, лаъл эса лаълранг май бирликларининг отлашган шаклидир. Лола сўзи ҳам кўчма маънода «қизил» сўзининг маънодоши сифатида қўлланилган:

*Юзни тирноқ ила фигур этган,
Барги насринни лолазор этган. (146-б.)*

* * *

*Лолагун гўрни шикор айлаб,
Қонидин ерни лолазор айлаб. (303-б.)*

Навоий асарлари тилида **лола** сўзи билан боғлиқ *лолавор, лолагун, лолафом, лоларухсор* каби сўзлар «қизил» маъносини ифодалашда қўлланилади. Лекин «Сабъаи сайёр»да эса фақат *лолазор, лолагун* сўзлари *лоларанг, қизил* маъноларини ифодалаш учун ишлатилган.

Май тил бирлиги ўз маъносида ҳамда кўчма маънода қўлланган. Бу сўз кўчма маънода «қизил» тушунчасини англатади⁵. Шунингдек, *гул сочмоқ* – қизиллик таратмоқ, гул очмоқ, қайтадан қизиллик пайдо қилмоқ каби маъноларида ҳам ишлатилган. Аслида *сочмоқ* қадимги туркий тил битикларида *сепмоқ, тарқатмоқ*⁶ маъносида қўлланиб келган. Ушбу матнда гул сўзи билан бирикиб бутунлай янги маъно касб этган:

*Яна май ичмак эрди, гул сачмақ,
Яна май чехраларда гул ачмақ. (219-б.)*

Мазкур байтнинг биринчи мисрасида *май* сўзи *ичмак* сўзи билан, иккинчи мисрасидаги *май* эса *чехра* сўзи билан синтагматик муносабатга киришган. Иккинчи ўринда *май* сўзи аслида *май ранг, майгун* бўлиб, *қизил* маъносини ифодалаш мақсадида қўлланилган.

Ёқум сўзини шоир поэтик ифодада табиий ранг белгиси сифатида кўчма маънода қўллаган:

«**ёқутфом** ичида лаъл ранг май ичгани» (204);

«ул **ёқут** ва лаълдин уйқу учун муфарриҳ тартиб қилиб» (204)

Ўзи илгида **арғувоний** май,

Ити олдида хасм қони май. (205-б.)

Мазкур байтда *арғувон* сўзи қизил гулли бир дарахт маъносини ифодалайди⁷. Бу ўринда *арғувоний* сўзи ясама сифат бўлиб кўчма маънода қўлланган.

Шоир ўз асарида *қон* сўзини ўз маъносида ва кўчма маънода «қизиллик» тушунчасини аташ учун ишлатган:

Бўлди ер **қонлари** била гулфом,

Кўрки гул фаслидур не хуш айём. (235-б.)

Луғатларда *қон* – қон, хун; қон қасоси каби маъноларда учраши ҳам қайд этилади.

Навоийшуносликда Навоий асарлари тили лексикаси анча кўп ўрганилган сатҳ ҳисобланади. Шоир асарлари матнида қўлланган лексемалар, уларнинг лексиксемантик, статистик метод нуқтаи назаридан ҳам бир қадар аниқланган⁸ синонимлар қатори⁹ ва баъзи терминлар тизими устида изланишлар амалга оширилган.

Синонимлар Навоий асарларининг ҳар бирида лексик воситалар орасида шоир бадииятининг ижтимоий ва бадиий эстетик жилосини намойиш қилганлиги билан ажралиб туради. «Сабъаи сайёр» достони тилида қўлланган синонимик қаторлар ҳам шоир ижодининг чегара билмас имкониятларини юзага келтира олган ўзига хос майдон деса бўлади.

Муҳаббат ХОЛБОЕВА,
ТВДПИ доценти, филология
фанлари номзоди.

- ¹ И.А.Каримов. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. Т.: Ўзбекистон, 1998. 59-б.
- ² Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т.: Фан, 1984.
- ³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. М.: Русский язык, 1981. 528-б.
- ⁴ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
- ⁵ Ҳ.Дадабоев, З.Ҳамидов, З. Холманова. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. Т.: Фан, 2007. 87-б.
- ⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилд, Т.: Фан, 1985. 63-б.
- ⁷ Б.Бафоев. Навоий асарлари лексикаси. Т.: Фан, 1983. 157-б; З.Ҳамидов. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои. Автореф.дис... канд. фил.наук. Т., 1982.
- ⁸ М.Рахматуллаева. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Навои (на материале «Наводир ан-нахо»): Автореф.дис... канд. фил.наук, Т., 1965.
- ⁹ Х.Дадабоев, И.Носиров, А.Хусанов. Проблемы лексики староузбекского языка. -Т.: Фан, 1990.

Ўзбек тилидаги орнитонимларнинг луғавий таркиби хусусида

Ўзбек тилида қуш номлари (орнитонимлар) ҳам ўзига хос луғавий тузилишга эга.¹ Шу кунгача нашр этилган луғатлар ва зоология дарсликларидagi орнитонимлар тўпланиб тартиб берилди.²

Орнитонимларга луғавий таркиби, компоненти жиҳатидан қуйидагича тасниф бериш мумкин:

1. Компонентларидан бири **балиқ** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: балиқчи, кўк балиқчи, балиққийғир, кумушранг балиқчи, балиқчи тумшуқли чигиртчи, чийилдоқ балиқчи, оддий балиқчи, кўл балиқчиси, ингичка тумшуқли балиқчи, балиқчи ўрдак, балиқчи укки, денгиз

балиқчиси, кичик балиқчи, балиқчи қорасимон каптар, тош балиқчи, кулувчи балиқчи кабилар.

2. Компонентларидан бири **бургут** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: сувбургут, чўл бургути, оқ думли сувбургут, узун думли сувбургути, дашт бургути, дашт катта бургути, илон бургут, қирғий бургут, бақироқ бургут, балиқхўр бургут, европа бургути, кичик бургут, денгиз бургути, сор бургут, сариқ бургут кабилар.

3. Компонентларидан бири **дум** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: узун думли сув бургут, дум-параст, кулранг думпараст, узун думли думпараст, узун думли қарқуноқ, оқ думли сувбургут, узун думли пашшахўр, лирадум, елпиғич думли қушлар, ракета думли колибри, ипдум қалдирғоч, кенг думли тўқай чумчуғи, узун думли сичқон қуш, оқ дум мошак, бигиз-дум, думли парранда, узун думли поморник, қисқа думли поморник кабилар.

4. Компонентларидан бири **каптар** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: тоғ каптари, тоғ кўк каптари, кўк каптар, гов каптар, қора каптар, хонаки каптар, почтачи каптар, декоратив каптар, гўштдор каптар, бўқоқ каптар, яacobин каптари, товус каптар, балиқчи қорасимон каптар, рим каптарлари, тожли каптар, ёввойи каптар, қўнғир каптар, кулранг каптар, малласоч каптар, оқ каптар, икки тожли каптар, чинни каптар, пайпоқдор каптар кабилар.

5. Компонентларидан бири **сув** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: сувбургут, сув қалдирғочи, сув тарғоқ, сувмошак, сувкесар, сувчумчуқ, сувбулдуруқ, сув товуғи, узун думли сувбургут, оқ думли сувбургут,

сув бўйида яшайдиган қалдирғоч, сувқизилқуйруқ, қора сувкесар, катта сувқизилқуйруқ кабилар.

6. Компонентларидан бири **товуқ** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: урушқоқ товуқ, банкив товуқ, ёввойи товуқ, ёввойи банкив товуқлари, бройлер товуқ, жигарранг товуқ, загорск товуқ зотлари, Италия оқ товуқлари, кулранг товуқ, тожи гулсимон оқ товуқ, товуқсимонлар, узун оёқли товуқлар, якан товуқ, тус товуқ, сув товуғи, рус оқ товуғи, олачипор товуқ, хас товуқ, бабақ товуқ, маржон товуқ, пакана товуқ, султон товуқ, фаранг товуқ, гул-гул товуқ кабилар.

7. Компонентларидан бири **тумшук** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: бигизтумшук, болта-тумшук, арча болтатумшуги, балиқчи тумшукли чигиртчи, қора тумшук чигиртчи, ингичка тумшукли чигиртчи, қирғийтумшук колибри, ингичка тумшукли бўронқуш, оқ тумшук гагара, шох тумшукли чумчуқ, қизил тумшук, қизил тумшук фаэтон, ингичка тумшук тўқай чумчуғи, узун тумшукли черага, ингичка тумшукли бўронқуши, оқ тумшукли тўқимачи, тумшукдор қораёқа, юмалоқ тумшукли плавунчик, ясси тумшукли плавунчик кабилар.

8. Компонентларидан бири **чумчуқ** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: дала чумчуғи, сариқ чумчуқ, сариқ томоқ чумчуқ, деҳқон чумчуқ, сув чумчуқ, сир чумчуқ, тошсир чумчуқ, ўйноқи тошсир чумчуқ, қизил бош чумчуқ, қора томоқ чумчуқ, қора ялоқсимон чумчуқ, фотма чумчуқ, қоя фотма чумчуғи, ҳинд чумчуғи, уй чумчуғи, тўқай чумчуғи, қора бошли сир чумчуқ, қора сир чумчуқ, тариқхўр деҳқон чумчуқ, тоғ чумчуғи, балчиқчи чумчуқ, ҳашаротхўр чумчуқсимон қуш, шох тумшукли чумчуқ, қичқирувчи чумчуқ, сайроқи чумчуқ,

ярим сайровчи чумчук, саксовул чумчуғи, жануб тўқай чумчуғи, ҳинд тўқай чумчуғи, ботқоқ тўқай чумчуғи, ингичка тумшук тўқай чумчуғи, кенг думли тўқай чумчуғи, қизил тўш чумчук, қамиш деҳқон чумчуғи, сахро тошсир чумчуғи, оқ қанотли тўқай чумчуғи, оқ бошли деҳқон чумчук, калта бармоқ чумчук, калбош сир чумчук, ер чумчук, арча тўқай чумчуғи, альп чумчуксимон қуш, чумчукмошак кабилар.

9. Компонентларидан бири **ўрдак** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: ёввойи ўрдак, ёввойи эркак ўрдак, қизилбўйин ўрдак, оқкўз ўрдак, пахмоқ қора ўрдак, хитой ўрдаги, қора ўрдак, оқбош ўрдак, асл ўрдак, шўнғувчи ўрдак, пекин ўрдаги, мускус ўрдак, оқ москва ўрдаги, украина оқ ўрдаги, кулранг ўрдак, балиқчи ўрдак, хонаки ўрдак, мрамар ўрдак, тош ўрдак, қизилбош ўрдак, ҳайдаркокил ўрдак, Ҳиндистон чопқир ўрдаги кабилар.

10. Компонентларидан бири **қалдирғоч** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: денгиз қалдирғочи, жарқалдирғоч, қора жарқалдирғоч, кичик қалдирғоч, сув қалдирғочи, тоғ қалдирғочи, туя қалдирғоч, шаҳар қалдирғочи, қишлоқ қалдирғочи, қирғоқ қалдирғочи, ипдум қалдирғоч, соҳил қалдирғочи, малла рангли қалдирғоч, малла йўлли қалдирғоч, сув бўйида яшайдиган қалдирғоч кабилар.

11. Компонентларидан бири **қанот** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: жарқанот, олақанот, узунқанот, қизилқанот, қора олақанот, оқ қанотли қизилиштон, темирқанот, яшил қанотли товус, ёқутқанотли колибри, попукли узунқанот, асл узунқанот, оқ қорин узунқанот, қора узунқанот, қизил қанот стенолаз, эшкак олақанот, кўк қанотли то-

вус, оқ қанотли тўқай чумчуғи, қорақанот балчиқчи, олақанот ўрдак, олақанот суксур, чағирқанот ўрдак, қанотсиз гагарка кабилар.

12. Компонентларидан бири **қарға** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: гўнг қарға, дўнг қарға, пўнг қарға, кўк қарға, ола қарға, қора қарға, чўл қарғаси, тоғ қарғаси, қарағай қарға, қарғасимонлар, қарғашойи кабилар.

13. Компонентларидан бири **қуш** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: бой қуш, ваҳма қуш, жийрон қуш, какку қуш, тентак қуш, қиз қуш, оқ қуш, сақо қуш, япалоқ қуш, туя қуш, қора қуш, ҳақ қуш, тўти қуш, мешкоб қуш, соя қуш, мирзо қуш, жаннат қуш, бўрон қуш, капачи қуш, карнайчи қуш, сичқон қуш, каркидон қуш, қўнғироқчи қуш, соябонли қуш, Африка қуши, Африка туяқуши, Америка туяқуши, Бразилия туяқуши, асал кўрсатувчи қушлар кабилар.

14. Компонентларидан бири **ғоз** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: кўк ғоз, кулранг ғоз, хитой ғози, ҳинд ғози, тоғ ғози, қуралай ғоз, сариқ ғоз, қизил ғоз, ғозқанжир, бўз ғоз, дала ғози, оқ пешонали кичик ғоз, қизил томоқ ғоз, хонаки ғоз, Канада ғози, магеллан ғози, оқ манглайли ғоз, холмогор ғози кабилар.

15. Компонентларидан бири сон билан ифодаланган орнитонимлар. Биз тўплаган материалларга кўра бир, икки, уч, каби сон билдирувчи сўзлар орнитонимлар таркибида қўлланади:

– компонентларидан бири **бир** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: бирқозон, қизил бирқозон, жингалакли бирқозон кабилар;

– компонентларидан **икки** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: икки тожли каптар;

– компонентларидан бири **уч** сўзи билан ифодаланган орнитонимлар: уч бармоқли қуш, уч бармоқли қизилиштон;

– форс тилидан ўзлашган **си** (ўттиз) ёки **се** (уч) сўзли орнитонимлар: симурғ, семурғ;

– форс тилидан ўзлашган **ҳазор** (минг) сўзли орнитонимлар: ҳазор, ҳазордастон.

16. Ўзбек тилидаги орнитонимларнинг бир қисми киши исмлари (антропонимлар) сифатида ҳам қўлланилади. Уларни ҳам ўз навбатида қуйидагича икки кичик гуруҳга ажратиш мумкин:

– бир орнитонимнинг яқка ҳолда киши исми (антропоним) сифатида қўлланилиши: *Қумри, Тўти, Лочин, Тойир, Шоҳбоз, Самандар, Майна, Хўроз, Муротали*;

– қўшма ёки составли орнитонимларнинг фақат бир компоненти киши исми (антропоним) сифатида қўлланилиши: *Тўра+мижоз, Ҳайдар+кокил, Хўжа+савдогар, Мирзо+қуш, Ҳайдар+қуш, Ҳайдар+кокил ўрдак, Султон+товуқ, Мирзо+туйғун, Исҳоқ+қуш, Имом+али+қуш, Муқаддас+қирғовул*.

17. Ўзбек тилида орнитонимларнинг компонентларидан бири жонивор, ҳашарот номлари билан ифодаланганлари ҳам миқдор жиҳатдан анча кўпчиликни ташкил этади. Уларни ўз навбатида қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

– ҳашарот номини билдирган сўзларнинг орнитоним компоненти сифатида қўлланилиши: *ҳашарот+хўр, жаннат+ҳашаротхўри, пашша+хўр, узундумли пашша+хўр, чивин+хўрлар, ҳашарот+хўр чумчуқсимон қуш, ари+хўр, ари+калхат, пашша+қоқар* кабилар;

– ҳайвон номини билдирган сўзлар (зоонимлар)нинг орнитоним компоненти сифатида қўлланилиши: *туя+қуш, Австралия туя+қуши, Африка туя+қуши, Америка*

туя+қуши, Бразилия туя+қуши, Африка илон+бўйини, илон+бургут, туя+қалдирғоч, балиқ+чи, балиқ+қийғир, балиқ+чи тумшукли чигиртчи, балиқ+чи ўрдак, балиқ+чи укки, балиқ+чи қорасимон каптар, кумушранг балиқ+чи, оддий балиқ+чи, бақа+оғизлилар, бақа+оғизли тентакқуш, йилқи+чи, кўл буқа, кичик кўл буқа, каркидон қуш, ола+тўнғиз, сичқон+қуш, узун думли сичқон+қуш, кўкан+той, саман+тентакқуш, маймун+қуш, ит+олғу // итолғи кабилар.

18. Қўшма ва составли орнитонимларнинг маълум қисми таркибида организм номлари (соматизмлар) компонентлардан бири бўлиб келади:

– **бош** компонентли орнитонимлар: қизил+бош, қизил+бош чумчуқ, олма+бош, сариқ+бош жиблажибон, чинқироқ қора+бош, қора+бошли сирчумчуқ, бўз+бош саъва, болға+бош, оқ+бошли қумой, оқ+бош ўрдак, қизил+бош ўрдак, оқ+бош амазон, оқ+бошли деҳқончумчуқ, қора+бош чумчуқ, қора+бош балиқчи кабилар.

– **пешона** компонентли орнитонимлар: қора пешона қарқуноқ, оқ пешонали кичик ғоз, кўк пешона тўти;

– **қулоқ** компонентли орнитонимлар: қулоқдор япалоққуш, қизилқулоқ ара, шалпанқулоқ қирғовул;

– **кўз** компонентли орнитонимлар: оқкўз ўрдак, кўзойнакли гага;

– **бурун** компонентли орнитонимлар: юмалоқбурун, узунбурун, қошиқбурун, куракбурун, узун бурун черага, курак бурун балчиқчи, най бурун, най бурунли қуш, катта узун бурун;

– **томоқ** компонентли орнитонимлар: қоратомоқ, қоратомоқ чумчуқ, сариқтомоқ чумчуқ, қизилтомоқ казарка, сариқтомоқ читтак, қизилтомоқ гагара, қизилтомоқ ғоз, қоратомоқ мошак, қизилтомоқ мошак, қоратомоқ булбул;

– **оғиз** компонентли орнитонимлар: *бақаоғизлилар*, *бақаоғизли тентакқуш*, кенг *оғизлилар*;

– **бўйин** компонентли орнитонимлар: *бурмабўйин*, *қизилбўйин ўрдак*, оқ *бўйинли гагара*, *илонбўйин*, Африка *илонбўйини*, қизил *бўйин тўти*;

– **кўкрак** компонентли орнитонимлар: кенг *кўкракли* оқ *курка*, *кўкрак тожлилар*, кенг *кўкракли* *бронза ранг курка*;

– **елка** компонентли орнитонимлар: *кулранг елкали* ўрдак, *кулранг елкали тўти*, оқ *елкали альбатрос*;

– **бел** компонентли орнитонимлар: *кўкбел*, *кўкбел ўрдак*;

– **қорин** компонентли орнитонимлар: *оққорин узунқанот*, *қорни қора булдуруқ*;

– **оёқ** компонентли орнитонимлар: *қизилоёқ*, *катта қизилоёқ*, *қизилоёқ балиқчи*, *узуноёқли товуқлар*, *лайлакоёқ*, *қизилоёқ туяқуш*, *қизилоёқ олуша*, *қизилоёқ ибис*;

– **бармоқ** компонентли орнитонимлар: *уч бармоқли қуш*, *уч бармоқли қизилиштон*, *калта бармоқ чумчуқ*, *калта бармоқ қуш*.

19. Қўшма ва составли орнитонимларнинг маълум қисми таркибида ахроматик (асосий) ранг билдирувчи сўзлар компонентлардан бири бўлиб келади:

а) **оқ** компонентли орнитонимлар: *оқ жиблажибон*, *оқ лайлак*, *оқчор*, *оқчорлоқ*, *оқ қанотли қизилиштон*, *оққув*, *оққуш*, *оққўтон*, *кичик оққўтон*, *оққўз ўрдак*, *оқсор*, *оқдумли сув бургут*, *оқбошли қумой*, *оқ турна*, *оқ бағир*, *оқ қарқара*, *оқкурка*, *оқкаптар*, *оқчўлдоқ*, *рус оқ товуғи*, *тожи гулсимон оқ товуқ*, *оқ тумшуқли гагара*, *оқбўйинли гагара*, *оқбош ўрдак*, *Москва оқ ўрдаги*, *Украина оқ ўрдаги*, *оқ читтак*, *оққорин узунқанот*,

оқбош амазон, оқ плимутрок, оқдум мошак, Италия оқ товуғи, Исроил оқ куркаси, кенг кўкракли оқ курка, оқ пешона кичик ғоз, оқбовур, оқ тусли рябка булдуруғи, оқ елкали альбатрос, қора оққуш, оққанотли тўқай чумчуғи, оққарчиғай, оқ тумшуқли тўқимачи, оқ товус, оқ манглайли ғоз, оқ куропатка, оқ ибис, оқ бошли деҳқончумчуқ, катта оққўтон кабилар;

б) **ола** компонентли орнитонимлар: олатўғаноқ, олақанот, олақарға, олаҳакка, олашақшақ, қора олақанот, олачипор товуқ, олатўнғиз, олатош қора ялоқ, олақизилиштон, олапопишак, олақанот ўрдак кабилар;

в) **кўк** компонентли орнитонимлар: кўк каптар, тоғ кўккаптари, кўккунак, кўктарғоқ, кўккарға, кўкқўтон, кўкбел, кўкбел ўрдак, кўкғоз, кўкбалиқчи, кўкпешона тўти, кўк цесарка, кўктош қораялоқ, кўкчўлдоқ, кўкқанотли товус, кўкқарқара, кўктурна кабилар.

г) **қизил** компонентли орнитонимлар: қизилқуйруқ, қора қизилқуйруқ, қизилбош, қизилбош чумчуқ, қизил чумчуқ, қизилтўш чумчуқ, қизилиштон, оққанотли қизилиштон, қизил оёқ, катта қизилоёқ, қизилоёқ балчиқчи, қизилғоз, қизилбўйин ўрдак, қизил бирқозон, қизил итолғу, қизилшунқор, қизилтомоқ казарка, қизилтомоқ ғоз, қизилбўйин тўти, қизилқулоқ ара, қизилтумшук, қизилтумшук фаэтон, қизилқанот стенолаз, қизилқўтон, қизилтомоқ мошак, қизилтомоқ гагара, қизилқанот, сув қизилқуйруқ, катта сув қизилқуйруғи, қизилбош ўрдак, қизилоёқ иблис, қизилоёқ олуша, қизилоёқ туяқуш, қизилтуйғун, қизил булбул кабилар;

д) **қора** компонентли орнитонимлар: қорабовур, қорабузов, қора бағир, қора олақанот, қоравой, ки-

чик қоравой, катта қоравой, харом қоравой, қора жарқалдирғоч, қора калхат, қора пешона қарқуноқ, қоратомоқ, қоратомоқ чумчук, қора чигиртчи, қорашақшақ, қораялоқ, қораялоқсимон чумчук, қора қарға, қора қизил қуйруқ, қорақуш, қораёқа, денгиз қораёқаси, Каспий қораёқаси, қиронқора, пахмоқ қора ўрдак, қора ўрдак, қоратомоқ гагара, қора читтак, қора узунқанот, қорақош тўрғай, қора плимутрок, қора томоқ мошак, қора каптар, қора тумшуқ чигиртчи, қора сирчумчук, қорабошли сирчумчук, қорни қора булдуруқ, қорақўтон, қоратасқара, қорабош балиқчи, қора чувилдоқ, бўз қораялоқ, қора сунқор, қорабош чумчук, қора дронго, қора сувкесар, қоратомоқ булбул, қора чўлдоқ, қорақанот балчиқчи, қора қизилиштон, қора оққуш, бағри қора кабилар;

е) **сариқ** компонентли орнитонимлар: сариқ чумчук, сариқтомоқ чумчук, сариқсор, сариқ жиблажибон, сариқбош жиблажибон, сариқёқа, сариқғоз, сариқ читтак, сариқтомоқ читтак кабилар;

ё) **кулранг** компонентли орнитонимлар: кулранг пашшахўр, кулранг турна, кулранг каклик, кулранг ғоз, кулранг думпараст, кулранг қарқара, кулранг тўти, кулранг товуқ, кулранг каптар, кулранг какку, кулранг қарқуноқ, кулранг цесарка, ёввойи кулранг цесарка, кулранг елкали тўти, кулранг елкали ўрдак, кичик кулранг каклик кабилар;

ж) **малла** компонентли орнитонимлар: малла қўтон, малла рангли қалдирғоч, малла йўлли қалдирғоч, малласоч каптар кабилар;

з) **яшил** компонентли орнитонимлар: яшил қанотли товус, яшил қирғовул, яшил кўргалак, яшил қизилиштон кабилар;

Кабуд(т)ар: *кабуд* – кўк; – *-тар* сифатнинг орттирма даражасини билдирувчи қўшимча.³

20. Қўшма ва составли орнитонимларнинг маълум қисми таркибида ноахроматик ранг билдирувчи сўзлар компонентлардан бири бўлиб келади:

– **жигарранг** компонентли орнитоним: жигарранг товуқ;

– **жезранг** компонентли орнитоним: шимолий кавказ жезранг куркаси;

– **кумушранг** компонентли орнитоним: кумушранг балиқчи;

– **пушти** компонентли орнитоним: пушти сақоқуш;

– **мовий** компонентли орнитоним: мовий кўктарғоқ;

– **гунафша рангли** компонентли орнитоним: гунафша рангли капачи;

– **олмоссимон** компонентли орнитоним: олмоссимон қирғовул;

– **тилласимон** компонентли орнитоним: тилласимон қирғовул;

– **кумушсимон** компонентли орнитоним: кумушсимон қирғовул;

– **бронза ранг** компонентли орнитоним: бронза ранг курка кабилар.

21. Қўшма ва составли орнитонимларнинг маълум қисми таркибида иккита ранг билдирувчи сўзлар иштирок этади:

– **қора+ола** компонентли орнитоним: қора олақанот;

– **қора+қизил** компонентли орнитоним: қора қизил қуйруқ, қора қизилиштон;

– **қора+оқ** компонентли орнитоним: қора оққуш;

– **оқ+қизил** компонентли орнитоним: оқ қанотли қизилиштон;

- **ола+қизил** компонентли орнитоним: ола қизил-иштон;
- **яшил+қизил** компонентли орнитоним: яшил қизил-иштон;
- **мовий+кўк** компонентли орнитоним: мовий кўк-тарғоқ;
- **кўк+қора** компонентли орнитоним: кўк тош қораялоқ;
- **кўк+малла** компонентли орнитоним: кўкмалла кабилар.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги орнитонимлар луғавий таркиби ва компонентлари жиҳатидан хилма-хил кўринишга эга бўлиб, уларнинг асосий қисми икки компонентли, қўшма сўзлардир. Умумтаълим мактабларида, лицей ва коллежларда, олий ўқув юртларида ўзбек тилининг луғавий қатламлари ўрганилар экан, унинг таркибий қисми бўлган орнитонимларнинг тузилиши, компонент состави ҳақида ҳам маълумотлар бериш ёшларнинг она тили луғавий бойликлари ҳақидаги билим ва кўникмаларини янада бойитишга хизмат қилади.

**Дилноза ЙЎЛДОШЕВА,
СамДУ аспиранти**

¹ А. Мадвалиев. Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. Т.: Фан, 1991. 47–66-б.

² Д. Йўлдошева. Ўзбек тилида орнитонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2007. 108-б.

³ Б.Бафоев. Кўҳна сўзлар тарихи. Т.: Фан, 1991. 113-б.

Бир образнинг икки асардаги талқини

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбубул-қулуб» каби ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий масалалар талқинига бағишланган йирик асарларида порсолик, поклик либосидаги риёий шайхларнинг маънавий қиёфасини фош этишга алоҳида ғасл ва боблар бағишлаган; ўнлаб ғазал, рубоий, қитъа, муаммо, фардларида айна масаланинг ўз даври ҳаёти билан боғлиқ ўта муҳим қирраларини қаламга олган.

Хусусан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг XXVIII мақолатида тасвирланишича, *хирқа* – маънавий олами тубан шайхнинг мунофиқона хатти-ҳаракатларини элдан яшириш, беркитиш воситаси. Бундай иккиюзламачи шайхларнинг хирқаси етмиш ямоқ, ямоқлари эса риё ипи билан тикилган. Ўша қуроқларни ямашда иблиснинг мўйлабидаги туклар игна вазифасини бажарган.

Навоий «Маҳбубул-қулуб»ининг ўттиз саккизинчи ғаслида эса риёкор шайх дарвеш қиёфасида олтин қопланган мис мисол ўз сеҳру жодусини халққа намойиш қилади. Бунда тасвирланган шайх ҳам қуроқ тўнга ўралган. Аммо бу ўринда хирқа шайх риёкорлигини яширмайди, аксинча ямоқлар ранг-баранг товланиб, шайхнинг буқаламун сингари тусланишидан хабар бериб туради. Бунда айбўш вазифасини дарвешлар елкасига ташлаб юрадиган ридо ўтайди.

«Ҳайрат ул-аброр» асаридаги мақолатда хирқа қуроқлари риё ипи билан тикилганлиги айтилган эди. «Маҳбубул-қулуб»да эса ахлоқий ноқисликларни яши-

рувчи ридонинг иплари «*риё чархи*» билан йигирилганлигига китобхон эътибори қаратилади.

Мақолатда ҳам, фаслда ҳам бадий муддаонинг ҳаётийлиги, таъсирчанлигини таъминлаш, сатрлару жумлаларнинг лафзий ва маънавий жозибадорлигини оширишда кўпроқ **таносиб** ва **истиора** санъат имкониятларидан фойдаланилган: «*хирқа*», «*бахя*» (*жияк*), «*вусла*» (*ямоқ*), «*ришта*» (*ип*), «*игна*»; «*зуҳду риё вуслалари*», «*риштаи талбис*», «*риё чархи*» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Мақолатда риёкор шайхнинг бурам-бурам қилиб ўралган салласида *лечдан*, яъни эгриликдан бошқа ҳеч нарса йўқлиги айтилса, фаслда дастори сипоҳийлигу салобат юкидан, яъни ортиқча ташвишу даҳмазадан бўлак нарса эмаслиги таъкидланади. Қайд этилганидек, ўттиз саккизинчи фаслнинг мазкур жумласида **таносиб санъати** қонуниятлари амал қилади. Адиб салла кийилан бошдаги сочининг ҳар бир толаси шайхнинг чексиз бузуқ ҳаёлидан бир нишон эканлигига диққатни жалб қилади: «*Амомаси риёсат юки, бошида бир фосид ҳаёл ҳар туки*».¹ Ҳаёт ва унинг бадий инкишофи адабиётда ўз манфаатларини, худбин мақсадларини маккорлик билан амалга оширадиган кимсалар тулкига қиёсланади. Адиб ўттиз саккизинчи фаслда айёрлик тамғаси босилган шу айёр жониворнинг думи билан риёкор шайхнинг салласи печида монандлик кўради: «... *узунроқ алоқаси тулки қуйруқидан намудор*» (44-б.).

Тўртинчи мақолатда қайд қилинишича, риёкор шайх шу даражада палидки, оғзининг сўлаги тегиши билан тиш тозалагични («*мисвок*»ни) макруҳ айлайди. Ўттиз саккизинчи фаслда эса шайхи риёийнинг мисвоки тамаъ тишини чархловчи эговга нисбат берилган: «*Мисвоки тамаъ тишин элтурса суҳон*» (44-б.).

Навоий тўртинчи мақолатда ҳам, ўттиз саккизинчи фаслда ҳам риёкор шайхнинг илоҳий-ирфоний оламга бегона бўлган нафратланарли қиёфасини ўқувчи кўзи олдида моҳир мусаввир каби гавдалантиради. «Хирқа», «мураққаъ», «салла», «кулоҳ», «ҳасса», «ридо», «масбеҳ», «мисвок», «шонадон» сингарилар ижодкор муддаосининг ўқувчи ҳукмига тўлиқ етиб боришига имкон яратган. Айни шу воситалар ёрдамида тасвирланаётган тимсол маънавий қиёфасининг кўз илғамас ички томонлари (мунофиқлик, тамагирлик, нафспарастилик...) ёрқин очиб берилган. Аммо муаллиф шу қадар кенг, чуқур талқин билан ҳам қаноатланмайди. Тўртинчи мақолатда у эл назаарида фаришта мисол намоён бўладиган риёкор шайхнинг бутун мунофиқликлари ортида тирикчилик ўтказишу мансаб илинжи туришини очиқ-ошкор фош этади:

*Рўзи учун мунча фусунсозлик,
Мансаб учун мунча дағобозлик...
Ботин ўлуб фосиду зоҳир салоҳ,
Тоши мусаллою ичи мустароҳ...
Дев ила шайтон уруб ичинда жўш,
Танға малоик паридан пардапўш .²*

Ўттиз саккизинчи фаслда ҳам савлат, дабдабаю оройиш билан ўзини эранлар суратида кўрсатишга интилган шайхнинг сийратида маърифатдан заррача асар ҳам йўқлиги ўз бадий талқинини топган: «Суратида мунча печ дар печ, маъниси худ бошдин-аёқ ҳеч» (44-б.). Шахсида катта ватанпарварлик, элсеварлик, жасорат мужассамланган, жамиятнинг соғлом мафкураси учун қайғурадиган фидойи инсонгина шундай хулосаларни баён қилиши мумкин.

«Дарвеш керакким, сидқу фано тариқин тузгай, ўзин нечукки бор, андоқ кўргузгай», – деган улуғ Навоий гўёки ўзи севган, бутун меҳрини, умрини, фаолиятини

бағишлаган халққа: «*Кўзингни оч, эй биродар, шайх ва иршод ниқобиға бурканиб олган бир кишининг тўрига тушиб қолма! Билгилки, улар фақат варосат (ворислик) йўли ва ёхуд бир шажара ё бир жубба орқали халқнинг молини емоқчи бўлганлардир*»,³ – демоқчи бўлади.

Маълумки, XV асрда ва ундан кейинги даврларда ҳам Хуросону Мовароуннаҳрда халқ оммаси шайху дарвешларга катта ихлос билан қараб, уларнинг йўл-йўриқларига, кўрсатмаларига амал қилган. Шоҳу гадо уларга юксак эҳтиром кўрсатган. Шайх ва дарвешлар жамият мафкура-сига кучли таъсир ўтказган. Ҳақиқий ориф шайху дарвешлар инсоннинг қалбан улғайишига, жамиятнинг маънавий такомилга ижобий таъсир кўрсатса, «*сурати дарвеш-ваш*», аммо ички дунёси кемтик шайхлар унинг барқарор ривожланишига пинҳона зарар етказган. Шу боис Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбубул-қулуб» каби ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий асарларида риёий шайхлар ва қалби маърифат хазинасига айланган дарвешлар сиймоси ёнма-ён талқин қилинади.

«Ҳайрат ул-аброр»да юзи ялтироқ, ичи қалтироқ шайх билан ҳақиқий дарвеш бири-бирига зид икки олам эканлиги маҳорат билан тасвирланган бўлса, «Маҳбубул-қулуб»да моҳиятан қарама-қарши қутбларда турувчи, аммо суратан уйғун бу икки тимсолнинг ахлоқий-маънавий қиёфаси кенг ёритилган.

Шавкат ҲАЙИТОВ,
филология фанлари номзоди,
Бухоро давлат университети доценти.

¹ Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. Т.: Фан, 1998, 44-б. (Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилади) .

² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукамал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 7-жилд. Т.: Фан, 1991. 138-б.

³ Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Т.: Мовароуннаҳр, 1999. 18-б.

Муқимий бадииятининг айрим тил хусусиятлари

Маълумки, XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида яшаб ижод қилган Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ўзининг лирик ғазаллари, ҳажвий шеърлари билан ўзбек адабиёти тарихида ёрқин из қолдирган шоирлардандир. Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди Ҳ.Ёқубов, А.Олимжонов, Ҳ.Зарифов, Ҳ.Раззақов, И.Мўминов, А.Абдуғафуров, Ғ.Каримов, С.Аҳмедов каби олимлар томонидан ўрганилган. Аммо шоир асарларининг тили тилшунослар томонидан етарлича тадқиқ этилмаган.

Ушбу мақолада Муқимий асарларининг айрим тил хусусиятлари ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Ўз даврининг маърифатпарвар шоири Муқимий ўзбек адабий тили лексикасига ўзига хос янгиликлар олиб кирди. Бу борада у ўз асарларида адабий тилнинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда бошқа тиллардан кириб келган сўзларни моҳирона қўллай олган.

Масалан, «қилмай қўймадинг» радифли ғазалида:

*Эй пари, рухсор очиб, девона қилмай қўймадинг,
Халқ орасида яна афсона қилмай қўймадинг¹*

мисралари ва қолган байтларда ҳам от+феъл, феъл+феъл туркумли сўзлар қофия ва радифни юзага келти-

риб, мисралардаги **қилмай қўймадинг** радифи мураккаб феъл ҳосил қилган. Ушбу ўринда *қил*, *қўй* феълларига инкор маъно ифодаловчи *-ма* ҳамда ҳар икки феълдаги инкор маъносини кучайтириб кўрсатувчи *-й* қўшимчалари феъллараро восита вазифасини бажариб келган. Мазкур ғазалда синтактик усул билан ҳосил қилинган мураккаб феъллар билан қофия бўлиб келган арабча **афсона, дурдона, мастона, вайрона**; форсча **паймона, парвона** каби лексемаларига *қил(ма)* феъли бирикиб лексик ва грамматик маънони кучайтиришга хизмат қилган. Шоир ижодида, хусусан, ғазалларида умумистеъмолда бўлган, услубий жиҳатдан чегараланмаган, оғзаки ва ёзма нутқда фаол бўлган бундай феъл туркумли сўзларни усталик билан қўллаган. **Беқарор этмай келмагин** (61-б.), **Айлаб келинг** (62-б.), **Айлай десам** (129-б.), **Деб келдинг** (136-б.), **Бир келиб кетсун** (158-б.) кабилар шулар жумласидандир.

Маълумки, Муқимий лирикада классик поэзиянинг ажойиб, жўшқин намуналарини яратиш билан бирга ҳажвиёт соҳасида ҳам баракали ижод қилди. Шоир ўзининг «Танобчилар», «Московчи бой таърифида», «Воқиаи Виктор», «Тўй», «Турфа нодон баччағар», «Авлиё» ва бошқа бир қатор сатирик асарлари билан замондош ижодкорлар қаторида адабиётда сатирик мактаб яратганлардан бири ҳисобланади². Муқимийнинг ҳажвий шеърлари фикрнинг аниқлиги, тили ва услубидаги соддалик, оддий сўзлашув тилидаги ўткир тасвир воситаларидан фойдаланганлиги билан ажралиб туради. Шоир ўз ҳажвияларида, шунингдек, омоним, ўхшатиш, муболаға, тазод, такрорлардан ҳам кенг фойдаланган: **Баданим чақа, анга йўқ чақа; Жайлов ер каби, жаса-**

дим қўтир; Бир бурун кўрдим бурунлардин бурун, хотун, куяв, чироғ ёғи, пилик, оғиз-бурун, мултони-намо (лўлисифат), гавдахар (эшакка ўхшаш), занчалиш (хотинсифат), кал жўжа, баччағар, шилқим, суллох каби сўзлар шулар жумласидандир.

Муқимий оғзаки нутққа, шу жумладан шеваларга хос сўз ва ибораларни ҳам ўринли қўллай олган. Масалан, **Баччаталоқ**, **Дуғма**, **чарранда**, **кирпитикан**, **гувалак**, **жиртак**, **тумтоғ**, **ликов** (идиш), **ақча**, **чилги**, **чатоқчи**, **шумшук**, **шилқим**, **ғудайиб**, **чова** (ёғ идиш), **тўрва** ва бошқалар. Шоир сатираларида қадимги, эски туркий унсурлар ва форсча-тожикча аралаш қурилма сўзлар ҳам учрайди: **нухта**, (Солсанг агар нухтани бошиға тунғўз кал узар. 421-б.), **илк** – қўл, **пўстун** (устки кийим), **сўқум** (боқилган буқа), **буродар** (ака ёки ука маъносида), **тумтоғ** (қисқа, тушунмайдиган) кабилар.

Муқимий бадииятида замондош шоирларнинг асарларидаги каби, давр талаби асосида рус тилидан кирган сўзлар ҳам учрайди. Бундай сўзлар шоир шеърларида аксарият русча сўзлар оғзаки, сўзлашув шаклида ишлатилган. Масалан, **дуғма** (346-б.) – мансабдор шахс маъносида, **Москов** (348-б.) – шаҳар номи, **пожалиста** (349-б.) – марҳамат, **сейчас** (349-б.) – ҳозир, **нет** (355-б.) – йўқ каби.

*Топиб мардикорини – «Сейчас» юринг,
«Пожалиста», – дер эди, – эмди туринг.
Дубора яна борди бир ишга шул,
Сўкиб «нет», – деди, – келма «дуррак, пошол!»
(349-б.)*

Шунингдек, Муқимийнинг «Ҳажви Виктор бой», «Воқиоти Виктор», «Дар ҳикояти Лахтин», «Виксил»,

«Дар мазаммати қурбақа», «Авлиё», «Тар мевалар» каби сатирик шеърларида ҳам **купис** (370-б.) – **хари-дор**, **пиён** (381-б.) – **маст**, **шапка** (382-б.) – **бош кийим**, **рус** (385-б.) – **халқ номи** ва бошқа бир қатор русча сўзлар ўзига хос тарзда қўлланган.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ўша давр адабий тилининг бойишида халқ жонли тили муҳим манба ҳисобланиб, бу борада Муқимий ўзининг ижоди билан катта бурилиш ясади.

Бизнингча, шоир лирикаси, шунингдек, сатирик, ҳажвий, юмористик асарларининг тил хусусиятларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш зарур. Бу эса ҳар бир ўқувчи ва талабага ўша давр ўзбек тили тарихини билиш имкониятини беради.

Зиёдилла ҲАМИДОВ,
ЎзМУ доценти.

¹ Муқимий. Асарлар. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974., 15-б. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² А.Абдуғафуров. Муқимий сатираси. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 5-жилд. 96–142-бетлар. Т.: Фан, 1986.

Немис тили фонетикасини ўзбек тили билан қиёслаб ўргатиш

Тил ўрганишда талаффуз алоҳида аҳамиятга эга. Чунки фикрни раво баён этиш товушларни тўғри талаффуз қилиш ва нутқ оҳанги билан боғлиқ. Айниқса, иккинчи тилни ўрганишда бу тилдаги талаффуз қонунқоидаларини билиш жуда муҳим. Сабаби, биринчидан, иккинчи тилдаги товушлар талаффузи она тилидаги ўхшаш товушларнинг талаффузидан кескин фарқ қилиши, иккинчидан, ўрганилаётган тилда она тилида мавжуд бўлмаган товушлар ҳам учраши мумкин.

Маълумки, она тилида мавжуд бўлмаган товушларнинг талаффузини ўзлаштириш она тилидаги товушлардан фарқланадиган ёки ўхшаш товушларга нисбатан қийинроқ бўлади. Ушбу мақолада биз немис тилини ўргатиш жараёнида бу тилдаги ўзбек тилидан фарқланадиган фонетик хусусиятлар ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Немис тили алфавитида 26 та ҳарф (*Buchstabe*) бор. Улардан 6 таси (*a, e, i, o, u, y*) унли ҳарфлар, 20 таси ундош ҳарфлар.

Бу тилда ҳар бир унли товушнинг чўзиқ ёки қисқа талаффуз этилиши сўзнинг маъносини ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан, *beet* сўзида *e* унлиси чўзиқ талаффуз этилиб *жўяк* маъносини, *bett* сўзида *e* унлиси қисқа талаффуз этилиб *кровать* маъносини англатади.

Бундан ташқари, унлиларнинг талаффузи улар қатнашган бўғиннинг очиқ ёки ёпиқлигига қараб турлича бўлади:

а) агар бўғин унли ҳарф билан тугаган бўлса, бундай бўғин очиқ бўғин ҳисобланади. Очиқ бўғиндаги унли товушлар чўзиқ талаффуз этилади. Масалан:

Knabe (der Kna-be) – ўғил бола
raten (ra-ten) – маслаҳат бермоқ
Name (na-me) – исм
leben (le-ben) – яшамоқ
baden (ba-den) – чўмилмоқ

б) агар бўғин ундош ҳарф билан тугаган бўлса, бундай бўғин ёпиқ бўғин дейилади. Ёпиқ бўғиндаги унли товушлар қисқа талаффуз қилинади.

Масалан:

Brennen (bren-nen) – ловулламоқ
danken (dan-ken) – раҳмат айтмоқ
lernen (ler-nen) – ўқимоқ, ўрганмоқ
die Stunde (stun-de) – дарс
die Mutter (Mut-ter) – она

Унли товушлар қуйидаги ҳолларда ҳам чўзиқ талаффуз қилинади:

1. Унли ҳарфдан кейин чўзиқлик белгиси (h) келса:
Wahl, Jahr, Ihr, Uhr, zahlen.

2. *I* унли ҳарфидан кейин *e* ҳарфи келса: *Lieben, Di-
enen, Ziehen.*

3. Сўз ўртасида *a*, *e*, *o* унлилари жуфт ҳолда келса:
Beet, Saat, Seele, Paar.

Ундош товушларнинг талаффузи ҳақида мен ўқувчиларга қуйидагиларни уқтираман:

1. Немис тилида ундошлар кетма-кет келганда қисқа талаффуз қилинади. Масалан:

Affe, Abbild, Troddel, Ball, Stamm, Mann, Mappe, Wasser, Mutter.

2. *Ch* ҳарф бирикмаси *i, e, o, a, u* ҳарфларидан кейин келганда ўзбекча *h* товушидек талаффуз этилади (бу товуш *ich-laut* деб аталади): *richtig, dich, blech, Tuch.*

Ch ҳарф бирикмаси – *chen, – lein* суффиксларидан кейин ҳам юмшоқ *h* каби ўқилади: *Fußchen, Stadtchen.* *Ch* ҳарф бирикмаси *a, o, u* ҳарфлари ва *au* дифтонгидан кейин келганда эса ўзбекча қаттиқ *x* товуши каби талаффуз этилади, у *ach-laut* деб аталади: *sprach, Buch, hoch, Achtung, Bach*

3. *b, d, g* ҳарфлари сўз охирида келганда *n, m, k* товушлари каби ўқилади: Масалан: *fragt, das Bild.*

4. *ph* ҳарф бирикмаси ўзбекча *f* товуши каби талаффуз этилади. Масалан: *Die Physik, der Asphalt, Phonetik.*

5. Немис тилидаги *x* ҳарфи эса ўзбек тилидаги *ks* товуш бирикмаси сифатида талаффуз этилади. Масалан: *Der Taxi, Vox, der Text.*

6. *Sk* ҳарф бирикмаси қўш *k* товушидек талаффуз қилинади. Масалан: *die Decke, zurück, nicken.*

7. *tz* ҳарф бирикмаси ўзбекча *ts* товушидек талаффуз қилиниб, ўзидан олдин келган унлининг қисқа талаффуз этилишини билдиради. Масалан: *Blitz, Katze, Platz.*

8. *Chs* ҳарф бирикмаси ўзбек тилидаги *ks* ҳарф бирикмасидек ўқилиб, ундан олдин келган унли ҳар доимо қисқа талаффуз қилинади. Масалан: *Fuchs, Wuchs, sechs.*

9. Жарангсиз *s* товуши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

а) сўз охирида келганда ўзбекча *s* товуши каби ўқилади. Масалан: *Gas, aus, Reis, Bus.*

б) икки унли орасида қўш *ss* ҳарф бирикмаси келса, ўзбекча *s* ҳарфи каби ўқилади. Масалан: *Das Wasser, Adresse, Russe*.

г) *ß* ҳарфи унлилар ўртасида келса, ўзбекча қўш *s* товушидек ўқилади. Масалан: *Reißen, Meißen, heißen*.

д) кўпликда *ß* ўрнига иккита *ss* ёзилади. Масалан: *Der Fluß – die Flusse*.

е) *S* ҳарфи сўз бошида ёки икки унли ўртасида келганда ҳар доим ўзбекча *z* товуши каби ўқилади. Масалан: *Der Hase, leise, gesehen*.

ё) *S* ҳарфи *hp, t* ҳарфларидан олдин келганда ўзбекча *sh* товушидек ўқилади. Масалан: *Sprache, springen, stehen, Stadt*.

10. *Sch* ҳарф бирикмаси ҳам ўзбекча *sh* товушидек ўқилади. Масалан: *Der Mensch, der Tisch, der Schüler*.

11. *Tsch* ҳарф бирикмаси ўзбекча *ch* товушидек ўқилади. Масалан: *Deutsch, Tschimgan, Tschirtschik*.

12. а) *V* ҳарфи сўз бошида келса, ўзбекча *f* товушидек ўқилади. Масалан: *Das Volk, vier, der Vater*.

б) чет тилидан кириб келган сўзларда *V* ҳарфи ўзбекча *v* товушидек ўқилади. Масалан: *Das Klavier, absolvieren*.

13. *Pf* ҳарф бирикмаси бир товушдек ифода этилади.¹ Масалан: *Der Apfel, das Pferd*.

14. *Tion* ҳарф бирикмаси *s* товушидек ўқилади. Масалан: *Die Delegation, die Nation*.

15. *W* ҳарфи ўзбекча *v* товушидек ўқилади. Масалан: *Das Wettkampf, warum*.

16. *Qu* ҳарф бирикмаси ўзбекча *kv* товушидек ўқилади. Масалан: *Quadrat, quer, Quelle*.

Чет тилидан кирган сўзлар қуйидагича ифодаланади:

1. *Ch* ҳарф бирикмаси немис тилига грек, латин, француз, инглиз тилларидан ўтган бўлиб, ўқилишида *k*, *x*, *sch* товушларини ифода этади:

а) *ch* ўзбек тилидаги *k* товушидек ўқилади. Масалан: *Die Cholera, der Charakter*.

б) *ch* ҳарф бирикмаси ўзбек тилидаги *x* дек ўқилади. Масалан: *Die Chemie, der Architekt*.

в) *ch* ҳарф бирикмаси француз тилига оид бўлган сўзларда учрайди ва у ўзбек тилидаги *sh* дек ўқилади.² Масалан: *Charlotte, Chef*.

2. *Th* ҳарф бирикмаси грек сўзларидан ўтган бўлиб ўзбекча қаттиқ *t* товушидек талаффуз қилинади. Масалан: *Die Apotheke, das Theater, das Thema, die Bibliothek*.

Немис тилидаги юқоридаги қонун-қоидаларни мен ўқувчиларга, асосан, сўзларнинг ёзилиши ва талаффузидаги фарқларни тушунтириш ниятида уқтириб бораман. Бунинг учун ҳар бир дарснинг бошида ўтган дарс мавзуси билан боғлиқ бўлган сўзлар асосида 3–4 дақиқалик диктант уюштираман. Натижада, ўқувчилар немис тилида ўқиш ва ёзишни пухта ўзлаштириб борадилар.

**Меҳринисо ЭГАМБЕРДИЕВА,
Қашқадарё вилояти Қамаша педагогика-
иқтисодиёт коллежи ўқитувчиси.**

¹ Т.М.Эминов. Немис тилига ўргатишнинг амалий курси. Т.: Ўқитувчи, 1981.

² Н.Авазбаев. Ҳозирги замон немис тили фонетикаси. Т.: Ўқитувчи, 1978.

«Ўзбек халқининг мўътабар шоири»

(Муқимий таваллудининг 160 йиллигига)

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850–1903) ўзбек мумтоз адабиёти тарихида устоз лирик шоир, маҳоратли ҳажвчи сифатида алоҳида ўрин тутадиган етук истеъдод эгаларидан биридир. Муқимий Шарқ адабиётининг намояндалари Низомий, Жомий, Навоий, Фузулий сингари шоирлар меросини қунт билан ўрганиб, улар ғазалларига тахмислар боғлаган. Туркий тилдаги лирик шеърлари билан бирга форс-тожик тилида ёзган бир нечта ғазал ва тахмислари шоирнинг ҳар иккала тил лексик-семантик ва ифода имкониятларини теран ўзлаштирган зуллисонайн шоир эканлигини тасдиқлайди.

Муқимий ўз асарларини алоҳида «Девон» ёки «Мажмуа» ҳолида тартиб бермаган. Шу боисдан бўлса керак, унинг ашъорлари турли қўлёзма ва баёзлар, XX аср бошларида литографик усулда нашр этилган китоблар, Тошкент ва Петербургда чоп этилган вақтли матбуот саҳифалари орқали бизгача етиб келган. Муқимийнинг адабий мероси ғоявий мундарижаси ва шаклий жиҳатдан ғоятда кенг, ранг-баранг бўлиб, унинг катта қисмини ғазал, мураббаъ ва мухаммаслар ташкил этади. Уларда ишқ, вафо, садоқат, поклик, имон-эътиқод, сабр-қаноат, дўстлик улуғланиб, табиат ва инсон муносабатлари, инсон ва жамият муаммолари ифодаси юксак пафосда акс эттирилган.

Шоир лирикасида мумтоз адабиётдаги анъаналар янгича йўналишда давом эттирилган. Унинг асосий мав-

зуси ишқ-муҳаббат бўлиб, ошиқнинг руҳий кечинмалари, орзу-армонлари, маъшуқанинг ҳусни латофатда тенгсизлиги, жабру жафолари ранг-баранг ҳолда тасвирланади. Бу жиҳатдан санъаткорнинг «Соғиниб», «Ёлғуз», «Сура-тинг», «Кўзларинг», «Эй ёри ғамгусор», «Эй ёри жоним» номли ғазаллари характерлидир. «Ақлу ҳуш» радифли ғазалида шоир лирик қаҳрамоннинг ишқ туфайли чеккан изтиробларини, у ҳатто ақлу ҳушидан айрилиб, девона бўлганини акс эттиради. Шоир лирик «мен» кечинмаларини янада жонли ва таъсирчан ёритиш учун бетакрор ташбеҳлар қўллайди:

*Оҳким сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққон кишидек ҳар тараф тўлғонаман¹.*

Маъшуқасиз беқарор, сабру қароридан мосуво бўлган ошиқ кечинмалари тасвирланар экан, шоир унинг аҳволини илон чаққан кишига ўхшатади. Бу халқона ташбеҳ лирик қаҳрамон руҳий оламини кўз олдимизда жонлантириши билан бирга ижодкорнинг ноёб топилмаси сифатида алоҳида қимматга эгадир.

«Ул маҳлиқо келсун» номли ғазалида ҳижрон азоби билан қийналган ошиқ ёри келишига умидвор бўлади. Шоир маъшуқани улуғлаб, уни маҳлиқо, ақли расо, жон фидо деб таърифлайди. Лирик қаҳрамоннинг ўз ёри келиши ва унинг висолига эришишини хаёлан жонлантирган вазият-ҳолатини Муқимий қуйидагича ифодалайди:

*Ғуборим ерда қолди бир хиром айлаб бошим узра,
Қилурға заррани хуршид бирлан ошно, келсун.*

(165-б.)

Маъшуқа келиши билан ошиқ бутун қайғу-ғамларини унутади. Бу ҳолатни шоир заррани хуршид билан ошно бўлиши деб тасвирлайди. Бунда ошиқ ўзини зарра,

маъшуқани эса хуршид деб билади. Демак, байтдаги зарра ва хуршид образлари маъшуқани улуғлаш, ошиқнинг хоксорлигини акс эттиришга хизмат қилган.

*Муолиждан кўруб набзим, ҳакимо, ёзма «Қонун»ча
Бу ҳикмат бирла билмайсиз, надур дарди ниҳоним сиз.*
(136-б.)

«Сиз» радифли ғазалидан келтирилган ушбу байтдаги муолиж – табиб, набз – томир, «Қонун» эса Абу Али Ибн Синонинг тиббиётга оид «Ал-қонун» китобидир. Лирик қаҳрамон ўзининг мушкул аҳволини баён этар экан, дардига ҳеч қандай табиб даъво топа олмаслиги, унинг дарди айрилиқ эканлигини баён этади. Бунда шоир лирик қаҳрамоннинг маъшуқа хаёлида ўртанган мажнунона ҳолига, шунингдек, Ибн Синонинг машҳур асари номига ишора қилиш орқали ошиқ кечинмаларини янада кучайтириб тасвирлайди.

Шоирнинг айрим шеърларида унинг сўз санъати, шеърият, бадий ижодга бўлган муносабати ўз аксини топган. Бундай шеърлар бизнинг Муқимий бадий-эстетик қарашлари ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиради. Масалан:

*Муқимий сўзидин бўйи муҳаббат келгай, эй аҳбоб,
Тараннум қилса маҳфилларда ҳофизларни хушхони.*
(141-б.)

Ижодкор сўзларидан муҳаббат иси келганлиги сабабли ҳофизлар уни йиғинларда куйлайди. Муқимий ўз шеърларининг эл аро машҳур бўлиш сабабларига ишора қилибгина қолмай, уларнинг хушовоз хонандалар тилидан тушмаслигига ҳам некбин ишонч билан қарайди. Чунки шоир сўзлари туйғулар ифодасининг самимияти билан китобхон қалбига ғоятда яқиндир.

*Бўлмагай ҳосил, Муқимий, маъний ҳар лафздин,
Доно сочкон бирла ҳар қишлоқи деҳқон бўлдиму?*

(187-б.)

Ушбу байтда Муқимийнинг бадиий ижодга муносабати маҳорат билан акс эттирилган. Шоир ижодга масъулият ва талабчанлик билан ёндошиб, ҳар қандай сўздан маъно ҳосил бўлмаслигини айтади. У шеърда маъно муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ўз фикрлари тасдиғига ҳаётий тамсил келтиради, яъни маъносиз ижод қилган шоирни ерга уруғ сочиб, қандай ҳосил беришига эътибор қилмаган кишига қиёслайди.

Муқимийнинг бир қатор ғазалларида даврдан, фалакдан, замондошларидан ва бефо ёрдан шикоят мотивлари етакчилик қилади. Унинг «Ахтаринг», «Толеим», «Ўйнайлик, кулайлик», «Йиғласам», «Оҳ умрим» сингари шеърлари бунга мисол бўла олади. Жумладан, «Ахтаринг» радифли ғазалида шоир ўзининг тушкун кайфияти, тақдир синовлари олдида чорасизлигини ифодалайди. Хилма-хил тасвирлар орқали мушкул аҳвол-руҳияти, чеккан ғам-изтиробларини акс эттиради.

*Толеи шум, вожгун бахту ғизоси дарду ғам,
Нотавон мўри заифдин бенаво деб ахтаринг.* (130-б.)

Байтда шум толелик, бахти остун-устун бўлган, дарду ғам доимий ҳамроҳига айланган лирик қаҳрамоннинг руҳий туғёнлари тасвир этилган. Бунда шоир лирик қаҳрамон нотавонликда чумолидан ҳам заифлигини муболағали ҳолда ифодалаш орқали лирик «мен» кечинмаларини таъсирчан акс эттиради.

Дунё бевафо яъни умр ўткинчилиги, лаҳзанинг ғаниматлигини англаб етган шоирнинг лирик қаҳрамони баъзан: «*Бу умр экан бақосиз, дунёйи дун вафосиз*» (146), – дея хитоб қилса, баъзан дунё ташвишлари,

айрилиқ ва хиёнатларга сабр-қаноатли инсон сифатида гавдаланади. Шоир «Оҳ умрим...» шеърида қуйидагича ёзади:

*Кимга улфат тутдим андин манга етди минг жафо
Тарзи шул бирлан дедимким кўнглими шод айладим...*

*Оҳу фарёдим, Муқимий, ё малолат еткуруиб,
Кўнглуми ибромдин тобора пўлод айладим. (154-б.)*

Шоир турфа хил инсоний ҳолат ва кечинмаларни бадий мукаммал даражада тасвирлашда шеърнинг мусиқийлиги, оҳангдорлигини таъминлайдиган вазн, қофия ва радифга алоҳида аҳамият беради.

Ижодкорнинг бир қатор ғазаллари борки, уларда шоир ички қофияга мурожаат қилиб, шеър мусиқийлигини янада кучайтиради.

*Албатта келсун, ҳолимни сўрсун
Андиша қилсун рўзи жазоға.*

*Неча замондур, кўзга ниҳондур,
Ҳар ким ёмондур, солдим худоға. (121-б.)*

Байтларнинг биринчи мисрасидаги иккита сўзга кейинги мисрадаги сўз қофиядош бўлиб келганки, бу шеърнинг таъсирчанлиги ва оҳангдорлигини оширган.

*Навниҳоли ким қади сарву сановбардаккина,
Ғунча – оғзи, лаблари – барги гулитардаккина. (122-б.)*

«Навниҳоли» ғазалидан келтирилган юқоридаги ушбу байтда сановбардаккина – гулитардаккина қофиядош сўзлари таркибида кичрайтириш-эркалаш шаклининг (-кина) келиши ғазалга ўзига хос халқоналик бағишлаган.

Муқимий шеърларида радифнинг энг гўзал намуналари яратилган. «Бўлмасам бўлмас», «қайда борай»,

«бормукин», «бир келиб кетсун», «қилма кўп», «қилмоқ шунчалар», «бир менму» сингари радифлар шулар жумласидандир.

Шоирнинг хилма-хил тасвир усуллари, тимсол ва шеърий санъатларни маҳорат билан қўллаши эса мазмунни таъсирчан ва образли ифодалашга ёрдам беради. Санъаткор баъзи ўринларда ошиқ ва маъшуқа кечинмаларини тасвирлашда мумтоз адабиётдаги савол-жавоб усулига мурожаат қилади. Бунда у қаҳрамонлар рухий оламини жонли манзаралар орқали таъсирчан ёритади. «Ёлғуз» радифли ғазали бунга мисол бўла олади:

Деди: «хилватда танҳо кўрмоғингдин не ғараз бордур?»

Дедимким: «орзу шулдурки жон қилсам фидо ёлғуз».

(137-б.)

Муқимий янгича маърифатпарварлик даврининг шоири бўлиб, у халқни янги замон илм-фани, маданиятидан баҳраманд қилиш миллат истиқболига рўшнолик беради, деб келажакка умид билан қарарди. Шунинг учун ҳам унинг давр ва замон аҳлидан шикоят мотивидаги қатор шеърлари моҳиятига адолатли ҳамда бахтиёр кунлар, фаравон ҳаёт ҳақидаги идеаллар сингдирилган. Ҳажвий асарларида маиший турмушда учровчи мутараққий давлатларга нисбатан қолюқлик ҳамда ижтимоий онгдаги турғунлик ва ақидапарастлик, мустамлакачилик таъсирида пайдо бўлган салбий иллатлар тасвирланган. Шу боис ғоявий-мафкуравий мазмуни ва ифода тарзига кўра Муқимий ҳажвиёти сатира ва юморга бўлинади. «*Дар мазаммати замона*», «*Сайлов*», «*Додхоҳим*» сингари сатираларида чор амалдорлари, уларга алданган баъзи маҳаллий бойларнинг кирдикорлари, «*Танобчилар*»да маҳкамаларнинг ноинсоф ходимлари танқид остига оли-

нади. Умуман эса, ўлкага кириб келаётган ғайриахлоқий муносабатлар ва уларнинг оқибатлари кўрсатилади.

Шоирнинг бир қатор сатирик асарлари аниқ кишилар ҳақидадир. Уларда чор амалдорлари ва маҳаллий бойларнинг образлари яратилиб, ижтимоий ҳаётдаги иллатлар заҳархандалик билан аёвсиз фош этилади. «*Москвави бой таърифиди*», «*Ҳажви Виктор бой*», «*Воқеаи Виктор*», «*Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи*» сингари шеърлари шулар жумласидандир.

«*Таърифи печ*», «*Ароба*», «*Араванг*» сингари юмористик шеърларида ўлкага кириб келаётган янгиликлар улуғланиб, турмушнинг қолоқ жиҳатлари танқид остига олинади. «*Безгак*», «*Шикоятти безгак*», «*Беҳад ёмон безгак*» сингари юморларида шоир ўзи кўп маротаба чалинган касалликдан жонли ва кулгили ҳолда шикоят қилади. Умуман, шоир юморларида турмушнинг турли томонлари ва замондошларининг феъл-атворидаги айрим камчилик ҳамда нуқсонлар кулгили ҳолда тасвирланади.

Муқимий саёҳатнома жанрига асос солган шоир ҳамдир. У Фарғона водийсининг турли шаҳар ва қишлоқларига қилган саёҳатлари давомида ҳаётни кузатган ва сафар таассуротлари асосида тўрт қисмдан иборат «Саёҳатнома» асарини яратган. Асар «*Қўқондан Шохимардонга*», «*Қўқондан Фарғонага*», «*Қўқондан Исфарага*», «*Исфара саёҳатидан*» сингари қисмлардан иборат бўлиб, унда ўша давр ижтимоий-маиший турмуши акс эттирилади. Мавжуд иллатлар ўткир ҳажв остига олиниб, халқимизнинг оғир ва машаққатли ҳаёти, шунингдек, Ватанимиз кўрки-жамоли, фусункорлиги, дала-боғлари, қир-адирларининг бетакрор манзаралари маҳорат билан тасвирланади. Муҳими шундаки, шоир асарда ҳаётини воқелиқдан олган таассуротларини,

ўзининг турли хил кечинма-кайфияти билан боғлиқликда акс эттиради. Асар фалақдан шикоят билан бошланади:

*Фарёдким, гардуни дун
Айлар юрак бағримни хун,
Кўрдики бир аҳли фунун –
Чарх анга кажрафдор экан. (95-б.)*

Дунёнинг тескари қурилганлиги шоир лирик қаҳрамони юрак-бағрини қон қилади. Қаердаки «аҳли фунун» яъни илм-фан аҳли бўлса, улар беқадр эканлигини таъкидлайди.

Шоир қишлоқларни бир-бир айланар экан, уларнинг рангин манзараларини чизади. У ерларда истиқомат қиладиган аҳолининг турмуш тарзи, турли касб-ҳунар эгаларининг қиёфалари, қишлоқ манзаралари сари бизни ҳам чорлайди. Кишилар табиатидаги айрим иллатларни аёвсиз фош этади.

Асардаги «бедониш» мингбоши, мағрур, қасамхўр ҳожи, «қилган иши озор» бўлган қози, хасис бойлар, бадбуруш, аччиқ сўзли бойваччалар, уйдаги битта туп мева ҳосилини ҳам фарзандларига илинмай сотадиган, гадога битта нон бермайдиган, бир пулни юз ердан тугадиган савдогарлар, кўкнори воизнинг ғайриинсоний хатти-ҳаракатларини кўрган лирик «мен»нинг кўнгли маҳзун бўлади. Шунингдек, шоир инсоф ва диёнатли, эл-юрт манфаатини кўзлайдиган юқори мансабли кишиларнинг эзгу амалларини улуғлайди. Исфаралик қозининг жувонмардлиги, ҳожи Зухурнинг қайғули кишилар ғамига дарддошлиги, чоркўллик амин Абдура-сулнинг очиқ кўнгиллигидан мамнун бўлади. Рошидон қишлоғининг «Фирдавс боғидин нишон»лиги, ариқларда сувларнинг ўйнаб оқиши, теварак-атрофи гулу гулзорга бурканганлигидан олам-олам завқ олади. Во-

дилнинг кўнгил очувчи кўркам кўчалари, анҳорларида ўйнаб оқаётган тоза сувлари, Яйпаннинг толзорлари, Рапқоннинг соя-салқин жойлари, Исфаранинг анҳор, сой, чўллари, қанду асал ўриклари шоирона мамнуният билан тасвирланади. «Нурсух» каби бир жой кам» дея Нурсухни улуғлар экан, бу қишлоққа тушмай ўтганидан афсусда эканлигини билдиради.

Асарда шоир ҳасби ҳоли билан боғлиқ айрим ўринлар ҳам берилган. Жумладан, қишлоқ амалдорларининг инсофсизлиги, ахлоқсизлигидан Муқимий кўнгли озор чекади. Қудашдан чиққандаги ҳолатини «Кўнгул бўлиб маҳзуну ғаш, Мажнунсифат, девонаваш» деб, Исфарага йўл олгандаги кайфиятини эса «Маъюс чиқдим «Исфара», Дил хаста, мажруҳу яра» дея изҳор этади. Ёки шоир Чоркўга етиб келгандаги аҳволи ғоятда аянчли эканлигини муболағали тарзда баён этади:

*«Чоркў»га ҳам келдим етиб,
Отдин йиқилдим шилп этиб,
Беҳуш – ўзимдин кетиб,
Ман сахт бедармон экан. (98-б.)*

Бундай мисралар шоир биографиясининг айрим жиҳатлари, характерининг ўзига хос қирраларини ёритишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Муқимийдан бизгача 10 та шеърий, 20 га яқин насрий мактублар етиб келган. Шоир мактублари яқин дўстлари, ижодкор ҳамфикрлари, қариндошларига ёзилган. Мактубларда ҳаётининг долзарб масалаларгина эмас, балки покиза ва самимий ҳис-туйғулар, кечинмалар, изтироблар, орзу-армонлар ўз аксини топган. Уларда одоб-ахлоқ, тинчлик-омонлик, ҳурмат-эҳтиром туйғулари ифодаланган.

Муқимий анъаналари, илгари сурган ғоялари кўплаб издошлари томонидан давом эттирилган ва янада ривожлантирилган. Унинг ижоди замондош ва ўзидан кейинги кўпгина шоирлар учун маҳорат мактаби вазифасини ўтаган. Бу ҳол шоирнинг том маънодаги устоз санъаткор эканлигини кўрсатади.

Муқимийнинг адабий мероси бугунги ёш авлодда миллий ғурур, ўзликни англаш туйғуларини камол топтиришда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Шу боисдан унинг ҳаёти ва адабий мероси умумий ўрта таълим мактабларининг 5–6 ва 11-синф адабиёт дастурларига киритилган. Амалдаги мактаб дарслик ва мажмуаларида шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар берилиб, шеърларидан айрим намуналар келтирилган. Жумладан, 5-синф дарслигида шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумот билан бирга «Саёҳатнома» асари, 6-синф дарслик-мажмуасида эса Муқимийнинг қисқача таржимаи ҳоли, «Танобчилар» сатираси берилган.

11-синф дарслигида Муқимий ҳаёти ва ижодий фаолиятига анчагина кенгроқ тўхталиб ўтилган. Унда ижодкорнинг лирикаси ва ҳажвийнинг етакчи йўналиши, шеърларининг жанрий хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилган. Муқимийнинг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида эътиборга молик мулоҳазалар илгари сурилган. Шунингдек, шоирнинг «Навбаҳор», «Ким десун?», «Зулм ила қаҳру ғазаб», «Толеум», «Сайлов», «Ҳажви Виктор бой» сингари лирик ва ҳажвий шеърлари ғоявий-бадиий жиҳатдан таҳлил этилиб, мажмуада мазкур шеърлари берилган.

Кўринадики, мактаб дарслик ва мажмуаларида Муқимий ҳаёти, адабий мероси, ижодининг ўзига хос

хусусиятлари ҳақида атрофлича маълумотлар келтирилган. Бунда мактаб ўқувчиларининг ёш хусусиятлари инобатга олинган ҳолда муайян кетма-кетлик ва тизимлилик тамойилига риоя этилган. Аммо умумий ўрта таълим мактаблари дарслик ва мажмуаларида шоирнинг ҳажвий асарларига кўпроқ эътибор қаратилган. Муқимийнинг лирик мероси ҳақидаги мулоҳазалар эса бир-иккита шеърлар таҳлили орқали берилган холос.

Бизнингча, шоир ижодининг ўзига хослиги, истеъдодининг бетакрорлиги кўпроқ унинг лирик шеъриятида намоён бўлади. Шунини эътиборга олган ҳолда кейинги яратиладиган дастур ва дарсликларда шоир лирик меросига, инсоний туйғулар нафис тасвирланган ғазал, мураббаъ ва мухаммаслари таҳлилига кўпроқ урғу берилса, мажмуаларга ижодкорнинг ишқий мазмундаги шеърларидан ҳам намуналар киритилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Ана шунда ёш авлод Муқимий ижодининг асл ички моҳияти, ижтимоий-руҳий ва ифода қудрати, шоирлик маҳорати ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўларди.

**Тозагул МАТЁҚУБОВА,
филология фанлари номзоди,
Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси.**

¹ Муқимий. Танланган асарлар. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1958. 159-б. (Кейинги мисоллар шу асардан олинган бўлиб саҳифаси қавс ичида кўрсатилган)

МАКТАВ САҲНАСИ UCHUN

Ассалом, Наврўз!

(Наврўз байрами сценарийси)

Байрам ўтказиладиган жой миллий сўзаналар, ўқувчилар қўли билан тайёрланган гуллаган шафтоли, гилос дарахтлари, қоғоздан ясалган қушлар билан безатилади.

Байрам карнай-сурнай наволари билан бошланади.

1 - бошловчи:

Ниҳолларни уйғотиб,
Эзгу ҳислар қўзғатиб,
Саболарни уйғотиб,
Наврўз келди, Наврўзжон!

2 - бошловчи:

Чаманларни яшнатиб,
Кўнгилларни яйратиб,
Қумри, булбул сайратиб,
Наврўз келди, Наврўзжон!

(Фонограмма орқали таниқли хонанда Зиёда Қобилова ижросида «Наврўз» кўшиғи янграйди. Саҳнада яшил ранг кўйлак кийиб, сочларига бинафша таққан 20 нафар қиз дастлаб бошини қуйи солиб чўккалаб ўтиради. Улар кўкараётган майсаларни тасвирлаб эгилган бошини секин кўтаради ва ўрнидан туриб рақсга тушади).

Даврага икки томондан ёғоч отда икки нафар жарчи кириб келади.

1 - жарчи:

Одамлар-у, одамлар,
Завқу шавққа ҳамдамлар,
Эшитмадим деманглар,
Эшитмасдан қолманглар!

2 - жарчи :

Ўзимизнинг Наврўзни,
Наврўзи дилафрўзни
Шодон кутиб оламиз,
Катта байрам қиламиз.

Жарчилар чиқиб кетади. Бир гуруҳ қизлар «Наврўз келибон» (Жуманиёз Жабборов шеъри) қўшиғига рақсга тушадилар. Сўнгра «Баҳор вальси» янграб, Баҳорой кириб келади.*

Баҳорой :

Устимдаги қорларни
Қоқиб-қоқиб уйғондим.
Ёмғирли йўлакларда
Югургилаб уйғондим.
Куртакларнинг исидан
Маст бўлдим куйладим
Олчанинг оқ гулларин
Бошдан сочиб ўйнадим.

Бобо, момо, она, боғбон бобо, деҳқон бобо, чўпон бобо даврага киради.

Баҳорой уларга қараб:

Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой бобо!
Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой момо!
Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой она!
Ҳой боғбон бобо, ниҳолингизга берсин барака!
Ҳой деҳқон бобо, далангизга берсин барака!
Ҳой чўпон бобо, қўрангизга берсин барака!

Момо: «Наврўз элимизга қут-барака олиб келсин, юртимиз тинч, осмонимиз мусаффо бўлсин, оилаларимизда тинчлик-хотиржамлик ҳукм сурсин, омин!

* Қўшиқ ва мусиқаларни ўқитувчи ўз имкониятига қараб танлаши мумкин.

Бобо: Бу йил йўлбарс йили. Айтишларича, йўлбарс йили инсон иродасини синовдан ўтказар экан. Кимки кучли, чапдаст, ақлли бўлса, бу синовдан муваффақиятли ўтар экан. (Улар чиқиб кетади).

(Рок-н-ролл усулидаги мусиқа янграб, сахнага йўлбарс ниқобидаги ёки қора ва сариқ рангдаги йўл-йўл матодан тикилган кўйлак-шимли 12 ёшдаги (шу мучал ёшидаги) ўғил ва қиз болалар кириб келадилар ва улар рақсга тушадилар).

Бошловчи:

Уқалади кўзларин куртак
 Новдаларда ҳаёт нафаси.
 Ҳаяжонга тор келар кўкрак,
 Чор атрофда шўх қушлар саси.
 Ташрифингдан айланай ўзим,
 Кел марҳабо, Наврўз – гулюзим!

«Маҳаллада дув-дув гап» фильмидан мусиқа янграйди.

Саҳна кўриниши: маҳалланинг онахон ва ёш-яланглари сумалак қайнатмоқда, бир қария бошчилигида болалар кўчат ўтқазмоқда, 2–3 қиз атрофни сув сеппиб супурмоқда.

Сумалак атрофидаги аёллардан бири: Болажонлар, Наврўз ҳақида ҳикматлар биласизми?

Болалар: Биламиз, биламиз.

Кекса аёл: Қани, эштайликчи?

(Болалар қуйидаги ҳикматларни бирин-кетин айта бошлайдилар).

1-бола:

Яхши одам кўзидан маълум,
 Яхши йил наврўзидан.

2-бола:

Наврўздан сўнг қиш бўлмас,
 Мизондан сўнг ёз бўлмас.

3-бола:

Хут кирди, ер остига дуд кирди.

4-бола:

Яхши кун саҳаридан маълум,
Яхши йил – баҳоридан.

5-бола:

Баҳорнинг бир куни йилга татир.

6-бола:

Ҳамал кирди – экинларга амал кирди.

Таваккал Қодиров ижро этган «Фасли навбаҳор ўлди» (Муқимий ғазали) кўшиғи янграб, сумалак атрофидаги ёш-яланглар рақсга тушадилар.

Кекса аёл: Болалар, Наврўзнинг ўзига хос урф-одатлари ҳам бор. Буларни биласизми?

Болалар: Биламиз, онажон!

1-бола: Наврўз пайтида ҳовлию уйлар, кўчалару ариқлар тозаланади.

2-бола: Гина, аразлар унутилади.

3-бола: Кекса кишиларнинг, беморларнинг, қариндош-уруғларнинг ҳолидан хабар олинади.

4-бола: Наврўзда қарғамайдилар, уришмайдилар, ғийбат қилмайдилар.

Кекса аёл: Балли, болаларим! Умар Ҳайём ҳам:

*Гул узра кўкламнинг шабнами яхши,
Чаманда юз очган ҳамдами яхши.
Яхшимас кечаги кундан сўз очмоқ,
Қувнаб қол, бу куннинг ҳар дами яхши, –*

деган эди.

Парда ёпилади. Парда яна очилиб, саҳнага 16–18 нафар ўғил ва қиз бола икки қатор бўлиб чиқади. Улар маълум масофада бир-бирига қарама-қарши туриб, «Оқ теракми, кўк терак» кўшиғини айтиб ўйнайдилар.

Оқ теракми, кўк терак

– Қамар, қамар қамчини,
 Қовурғанинг янчини
 Оқ теракми, кўк терак?
 Биздан сизга ким керак?
 – Кичкина Салим керак.
 – Биз бояги ҳовлида,
 Бўлиб тарафма-тараф,
 Навбат билан айтишдик,
 Тараф-тарафга қараб,
 Оқ теракми, кўк терак?
 Биздан сизга ким керак?
 – Бизга керак мактабда
 Энг аълочи Алишер.
 Оқ теракми, кўк терак?
 Бизга Алишер керак.

(Улар сахнадан чиқиб кетади).

1-бошловчи: Юртбошимиз томонидан бу йил «Баркамол авлод йили» деб эълон қилинди ва асосий вазифа қилиб ота-оналар олдига «... ўзимизнинг муқаддас ота-оналик бурчимизни жондан азиз фарзандларимизни ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом қилиб ўстириш, шу билан бирга, уларни ҳар томонлама баркамол авлод бўлиб, энг замонавий, биз яшаётган XXI аср талаб қилаётган интеллектуал билим ва бойликка эга бўлган инсонлар бўлиб ҳаётга кириб боришини таъминлашда кўришимиз ҳам қарз, ҳам фарздир», – деган вазифани кўйдилар.

2-бошловчи: Даврага «Ханс кубоги» турнири олтин медаль соҳиблари Темурмалик Нормуродов ва Ҳусан Норсаидов, Ал-Ҳаким ат-Термизий хотирасига бағишланган IX халқаро турнир мутлақ ғолиби Абдулла Тангриев, эркин ва юнон-рум кураши бўйича Осиё чемпионати олтин медали соҳиблари Умиджон Исмановлар ўз издошлари билан ташриф буюрдилар.

(Бастакор Баҳрулло Лутфуллаевнинг «Баркамол авлод марши» муסיқаси садолари остида қайд этилган чемпионлар кўринишидаги спортчилар шогирдлари билан кириб келадилар ва давра ясаб ўтирадилар. Улар орасида неварасини етаклаган бобо ҳам бор. Спортчилар кураш намуналарини кўрсатадилар).

Даврага бобо чиқади.

Бобо: Қани, мен билан синашадиган полвон борми?

Спортчилардан бири: Мана, биз бор.

Бобо: Эсонмисиз, омонмисиз?

Курашайлик, полвонмисиз?

(Улар қўл сиқишади).

Бобо:

Тағин қаттиқ йиқитманг,
Копток қилиб ирғитманг!

Ҳакам:

Қани, полвонлар, бошладик!

(Улар курашадилар. Бобони ҳурмат қилиб ёш полвон енгилади). Ҳакам ғолибнинг қўлини кўтаради.

Ёш полвон бобони кўтариб даврадан чиқади. Бошқа спортчилар унинг орқасидан сахнани тарк этадилар).

Баҳрулло Лутфуллаевнинг «Спорт қўшиғи» муסיқаси жўрлигида сахнага 20 нафар 8–9 синф ўқувчилари кириб келади.

Ўғил бола: Болалар, келинлар, арқон тортиб куч синашамиз. Улар иккига бўлинади. Бир бола ўртага чизик чизади. Бир бола ҳакамлик қилади. «Арқон тортиш» ўйини намойиш этилади. (Болалар чиқиб кетадилар).

«Ёмғир ёғалоқ» қўшиғи янграб, бир тўда ўғил-қиз зонтиklar билан рақсга тушади.

Қиз бола:

Ёмғир, ёмғир, ёғалоқ,
Арғамчингни тут тезроқ.

Ўғил бола: Булутларга ўрлай мен,
Само юзин кўрай мен.
Қуёш қайларда қолди,
Нега қовоғин солди!
Сабабин билай тезроқ,
Ёмғир, ёмғир, ёғалоқ.

Қиз бола: Осмон юзи ёришиб,
Камалак чиқса шошиб.
Майсалар кўтарса бош,
Жилмайиб боқса қуёш.
Олам нурларга тўлса,
Нурлардан нур тўкилса.
Қоронғи тушмаса ҳеч,
Яйрасак эртаю кеч.

Ўғил бола: Эҳ, сал қисилиб кетдим,
Қисилиб исиб кетдим.
Ёмғир, ёмғир, ёғалоқ,
Арғамчингни йиғ тезроқ!

(Болалар чиқиб кетадилар).

Бошловчи: Манбалардан маълум бўлишича, Ўрта Осиёда, жумладан, юртимизда Наврўзни байрам қилиш Аҳмонийлар давридан бошланган экан. Бу маълумот алломаларимизнинг китобларида ҳам қайд этилган.

(Ўз даврларига хос кийинган алломаларимиз кўри-нишдаги ўқувчилар даврага кириб келадилар.)

Маҳмуд Кошғарий:

Кулди баҳорнинг юзи,
Оқди сел, эриб музи.
Чиқди ёруғ юлдузи,
Тинглагин, кулмай сўзим.

Носируддин Бурҳониддин Рабғузий:

Кун ҳамалга кирди эса келди олам наврўзи,
Кечди баҳман замҳарир қиш қолмади қори бузи.

Алишер Навоий:

Эй, юзунг боғи насимида ҳавойи наврўз,
Лаъли тожинг бўлиб ул боғда бўстонафрўз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур:

Баҳор айёмидур, доғи йигитликнинг авонидур,
Кетур, соқий, шароби нобким-ишрат замонидур.

Муҳаммад Ризо Огаҳий:

Илоҳи ҳар кунинг наврўз бўлсун!

Ҳамиша толинг феруз бўлсун!

(Улар чиқиб кетиб, саҳнага мактабнинг шоира ва шоирлари кириб келади ва баҳор ҳақидаги шеърларини ўқийдилар. Фонограммадан «Дугоналар бормисиз, омон-мисиз?» қўшиғи янграб, Қорақалпоқ ва ўн икки вилоят қизлари рақсга тушадилар. Улар навбатни мактаб эстрада юлдузларига берадилар).

1 - бошловчи:

О, янги кун, томирларимга
Қалдирғочлар солган тоза қон,
Сенинг меҳринг тушган юракда
Юксалди ҳур Ўзбекистон.

2 - бошловчи:

Иймон, эътиқодга путур етмасин,
Кўп кўрмасин бизга бу кунни фалак,
Кўксимиз тўлдирган ҳурлик кетмасин,
Кетма биздан баҳор, кетма сумалак!

«Дўст ялли, ялли, ялли дўст» қўшиғи янграб, байрам ниҳоясига етади.¹

Саида МАЖИДОВА,
Филология фанларига ихтисослашган давлат
умумтаълим мактаби ўқитувчиси.
Эътибор ЗАЙНАБИДДИНОВА,
Тошкент шаҳар 34-мактаб ўқитувчиси.

¹ Сценарийда Ширин Акбарова, Баҳодир Аминов, Барот Яраш, Қамбар Ўтаев, Дамин Жумакулов, Зубайда Усмонова, Дилхуш Намангоний шеърларидан; «Наврўз нашидаси» (Т., Фан, 2009) китобидан фойдаланилди.

Абдулла Қаҳҳорнинг таржимонлик маҳорати хусусида

Маълумки, ҳар бир таржимон дунёга ўз нигоҳи билан қарайди ва таржима қилаётган асар аслиятини ўзига хос равишда идрок этади. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳар бир таржимон ўзига хос, бетакрор ижодкор ҳисобланади. Шу боис таржиманинг у таклиф этган шаклида, хорижий тил ва она тили бобидаги билимидан ташқари, худди оригинал ижоддаги каби, мутаржимнинг дунёқараши, иқтидори ва тажрибаси намоён бўлади. *«Бунинг барчасини кўра билмаслик ва таржимондан мутлақ бепарволикни талаб қилиш нафақат ўта соддалик, балки нореалдир».*¹

Атоқли ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳор ўзига хос бадиий ижод билан шуғулланиш баробарида жаҳон адабиётининг нодир асарларини ҳам ўзбек тилига моҳирона таржима қилган. Жумладан, 1942 йилда француз мумтоз носирини Э.Золянинг «Тегирмон қамали» новелласини ўзбек тилига ўгирган ва алоҳида китобча шаклида нашр эттирган.

Ёзувчи новеллани ўзбек тилига унинг русча вариантдан таржима қилган. А.Қаҳҳор маҳоратига баҳо бериш учун ўзбекча таржимани новелланинг русча таржимаси билан қиёслаш мақсадга мувофиқдир.

Новелланинг қисқача мазмуни қуйидагича: Франция билан Пруссия ўртасидаги уруш (1870–1871 йиллар) авжига чиққан бир пайтда Лотарингияда жойлашган кичик бир қишлоққа ғаним аскарлари ҳужум қилади. Француз

миллий гвардияси аскарлари Мерлье ота тегирмонига чекиниб, мудофаага киришади. Бир неча соат давом этган тенгсиз жангдан сўнг пруссаклар тегирмонни қўлга олишади. Босқинчиларга қарши курашда кекса Мерлье ва қизи Франсуазанинг қайлиғи Доминик ҳам иштирок этади. Мерлье ота ва куёви Авлиё Людовик байрами куни, Доминик билан Франсуаза тўйи белгиланган куни беаёв жангда ҳалок бўлишади. Ўша куниёқ тегирмон француз аскарлари қўлига ўтади. Франция армияси капитани қўлга киритилган ғалабадан беҳад хурсанд, бироқ ёлғиз қолган Франсуаза эса тегирмон харобалари орасида отаси ва қайлиғига аза тутади.

Э.Золя «Тегирмон қамали» новелласида Мерлье ота тегирмони жойлашган масканни қуйидагича таърифлайди:

*«Мельница дядюшки Мерлье поистине радовала глаз. Она стояла как раз посредине Рокреза, в том месте, где большая дорога делает поворот. Вся деревня состоит из одной улицы – двух рядов домишек, идущих по обе стороны дороги, но здесь у поворота широко раскинулись луга, а высокие деревья, растущие на берегу Морели, осеняют долину великолепной тенью. Во всей Лотарингии не найти более живописного местечка. Справа и слева вздымаются густые вековые леса, заливая пологие склоны целым морем зелени, а к югу расстилается сказочно плодородная долина и пашни, разделенные живыми изгородями, уходят в бесконечную даль».*²

А.Қаҳҳор таржимаси:

«Мерлье отанинг тегирмони нафсамбирига ажойиб жой. У Рокрез қишлоғининг қоқ ўртасида, катта

йўлнинг муълишида. Бу қишлоқда фақат битта йўл бор, холос. Унинг икки томонига қатор уйлар тизилган, муъилишдан эса ўтлоқ бошланади. Морель сойининг иккала қирғоғидаги баланд-баланд дарахтлар водийга ажойиб кўланка ташлаб туради. Бу Лотарингиянинг энг ажойиб томони эди. Ўнг ва сўлда адирларнинг ёнбағридан юқорига қараб кетган қалин ўрмон уфққача бориб етган кўкат денгизини ташкил қилади. Водийнинг жануб томонида кўз илғамас қатор-қатор дарахтлар билан бир-биридан ажратилган серҳосил далалар ётади».³

Қишлоқ тинчлигини фақатгина Мерлье тегирмонининг шовқини бузади: *«Вот этот-то заросший буйной зеленью уголок и оживляла своим шумом мельница дядюшки Мерлье»*.⁴

Французча матн – аслиятда бу жумла қуйидаги кўринишга эга:

«Et c'était là que le moulin du père Merlier égayait de son tic-tac un coin de verdure folles».⁵

А.Қаҳҳор таржимаси:

«Мерлье отанинг тегирмони муттасил гувиллаб, бу ажойиб, кўм-кўк гўшага жон бериб турарди».⁶

Ўзбек мутаржимининг юқори профессионализми ва юксак таржимонлик маҳорати айнан мана шу жумлани таржима қилишда ҳам ёрқин намоён бўлган. Французча *«égayait de son tic-tac»* иборасини рус таржимони *«оживляла своим шумом»* деб таржима қилган ва бу билан аслиятдаги аниқ тегирмон шовқинини бир қадар мавҳумлаштирган. Француз адиби тасаввуридаги *«куруқ, бир хилда такрорланувчи товуш»*⁷ рус тилида *«номаълум*

шовқин»га айланиб кетган. Бу товуш «гумбирлаш» ҳам, «ғичирлаш» ҳам бўлиши мумкин эди, зеро бундан кейинги жумлада тегирмоннинг «дунё каби эски»лиги айтилади.⁸

А.Қаҳҳор ҳам жумлани аслиятдагидек қайта яратган, зеро таржимадаги тегирмон Э.Золянинг тегирмони каби бир маромда (egayait de son tic-tac) ишлайди: «*мутта-сил гувиллаб туради*». Тегирмон муаллифда «*ёввойи ўтлар ўсган бурчак*» (un coin de verdure folles)ни ва рус тилида «*заросший буйной зеленью уголок*»ни жонлантирса, ўзбек мутаржимиди у «*кўм-кўк гўшага жон*» бағишлайди.

Асардаги воқеалар Рокрез қишлоғида рўй беради. Душман ҳужумидан бир ой олдин қишлоқ ўз ҳаётини давом эттирар эди. Бўлажак офатдан ҳали дарак йўқ. Қишлоқ узра афсонавий ёз тунни чўккан.

Аслиятда:

«*Quelle nuit tiude et superbe. Le village s'endormait aux deux bords de la route blanche, dans une tranquillité d'enfant*».⁹

Русчада:

«*Что за теплая, чудесная ночь! По обе стороны белой дороги безмятежно, как ребенок, засыпала деревня*».¹⁰

А.Қаҳҳор таржимасида:

«*Ажойиб илиқ тун. Оқариб турган каттакон йўлнинг икки томонига ўрнашган қишлоқ тўйган қўзидай ухлаб ётади*».¹¹

Келтирилган мисолдаги русча «*безмятежно, как ребенок*» иборасини мутаржим «*тўйган қўзидай*» деб муваффақиятли ўгирган, ҳар бир жумладаги бадиият, мусиқавийликни сақлай олган.

Таржимада қишлоқ тасвирини қайта яратар экан, А.Қаҳҳор ўз таржимонлик маҳоратини яна бир бор намойиш этади. Хусусан, пруссаклар ҳужум қилган куни Рокрезда тонг отиши қуйидагича тасвирланади.

Русчада:

*«Опрятная, красивая деревушка просыпалась в прохладе, и поля с их речкой и родниками напоминали прелестный, обрызганный влагой букет».*¹²

Аслиятда:

– *«Le village, propre et joli, s'éveillait dans la fraîcheur et la campagne, avec sa rivière et ses fontaines, avait des grâces mouillées de bouquet».*¹³

А.Қаҳҳор таржимасида:

*«Мўъжазгина озода қишлоқ уйғонди. Сой ва сон-саноксиз ариқлар салқин бериб турган бу қишлоқ шабнам тушган гулдастага ўхшар эди».*¹⁴

Таржимада шакл ва мазмун мутаносиблиги яққол кўриниб турибди. Таржимон бунга ўзбек тили имкониятларидан унумли фойдаланганлиги туфайли эришган, албатта. Зеро, *«... аслиятнинг мазмуни алоҳида эмас, шакл билан бирга, ўзи мужассамлашган лисоний воситаларда намоён бўлади ва таржимада ҳам уни фақатгина лисоний воситалар орқали баён қилиш мумкин».*¹⁵

Новелланинг асосий образлари Мерлье ота, унинг қизи Франсуаза ва қайлиғи Доминик образларини таржимада қайта яратишда ҳам А.Қаҳҳор қатор муваффақиятларга эришган.

Новеллада бош образлардан бири тегирмончи Мерлье ота образидир: *«Вот уже двадцать лет как дядюшка Мерлье был мэром Рокреза. Все уважали его за*

богатство, которого он сумел добиться... В мэры его выбрали за его деньги, а также за важный вид, который он умел на себя напускать, когда венчал какую-нибудь парочку».¹⁶

Аслиятда:

*«Depuis vingt ans, le père Merlier était maire de Ro-creuse. On l'estimait pour la fortune qu'il avait su faire... On l'avait choisi pour maire, à cause de son argent et aussi pour le bel air qu'il savait prendre, lorsqu'il faisait un mariage».*¹⁷

А.Қахҳор таржимаси:

*«Мерлье ота Рокрез қишлоғига йигирма йилчадан бери оқсоқол. Кўп уддабуролик билан бойлик орттиргани учун ҳамма уни иззат қилади... У бой бўлгани, никоҳ маросимларида ўзини жуда улуғвор тутгани учун қишлоқ халқи оқсоқол қилиб сайлашган».*¹⁸

Бу матн таржимаси нафақат кейинги воқеалар ва қаттиққўл тегирмончи ҳатти-ҳаракатларини англаш, балки асар ғоявий мазмунини тушуниш учун ҳам аҳамиятлидир.

Мерлье ота – ҳормас-толмас меҳнаткаш, тадбиркор хўжайин. У уйланганида икки қўли бўш, ҳеч вақоси йўқ эди, ўзининг кўп йиллик оғир меҳнати натижасида катта маблағ тўплашга муваффақ бўлди. Бу мазмун новелланинг русча таржимасидан кўра А.Қахҳор таржимасида аниқроқ ифодасини топган: «*все уважали его за богатство, которого он сумел добиться*» – «*кўп уддабуролик билан бойлик орттиргани учун ҳамма уни иззат қилади*».

Таржимон бўлиб туғилмайдилар, деган гап бор, зотан, иқтидори, салоҳияти ва серзаҳмат меҳнати билан

таржимон бўлиб етишадилар. Атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг таржимонлик фаолияти бунинг ёрқин мисолидир.

**Васила МАМАТКАСИМОВА,
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
тадқиқотчиси.**

¹ Г. Гачечиладзе. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва, 1980. -С.162.

² Французская новелла XIX века. В 2х томах. Т.2. Москва–Ленинград, 1959. -С.556.

³ Эмил Золя. Тегирмон қамали. Т.: Ўздавнашр, 1942. 3–4-б.

⁴ Французская новелла XIX века. В 2х томах. Т.2. Москва–Ленинград, 1959. -С.557.

⁵ Zola Emile. Contes et nouvelles. Moscou: Editions du Progrès, 1972. pp. 18–19.

⁶ Эмил Золя. Тегирмон қамали. Т.: Ўздавнашр, 1942. 4-б.

⁷ PETIT ROBERT en 2 volumes, v. 1. p. 1963a.

⁸ Эмил Золя. Тегирмон қамали. Т.: Ўздавнашр, 1942. 14-б.

⁹ Zola Emile. Contes et nouvelles. Moscou: Editions du Progrès, 1972. p. 26.

¹⁰ Французская новелла XIX века. В 2-х томах. Т.2. Москва–Ленинград, 1959. -С.561.

¹¹ Золя Эмил. Тегирмон қамали. Тошкент: Ўздавнашр, 1942. 10-б.

¹² Французская новелла XIX века. В 2-х томах. Т.2. Москва–Ленинград, 1959, -С.561.

¹³ Zola Emile. Contes et nouvelles. Moscou: Editions du Progrès, 1972. p.28.

¹⁴ Эмил Золя. Тегирмон қамали. Т.: Ўздавнашр, 1942. 11-б.

¹⁵ А.В.Федоров. Основы общей теории перевода. Москва, 1983. -С-17.

¹⁶ Французская новелла XIX века. В 2-х томах. Т.2. Москва–Ленинград, 1959. С.558.

¹⁷ Zola Emile. Contes et nouvelles. Moscou: Editions du Progrès, 1972. pp.20–21.

¹⁸ Эмил Золя. Тегирмон қамали. Т.: Ўздавнашр, 1942. 6-б.

SO'RAGAN EKANSIZ

Савол: Шеърий санъатлардан интоқ санъати хусусида маълумот берсангиз.

**Гулрух СОИПОВА,
Тошкент вилояти Тошкент туманидаги
26-умумтаълим мактаби ўқитувчиси.**

Интоқ санъати¹

«Сўзлатиш», «гапиртириш» маъносидаги интоқ санъати бадий асарда ҳайвонлар ёки жонсиз нарсаларни одамларга ўхшатиб сўзлатишни назарда тутди. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида қушлар одамлар каби сўзлатилган. Масалан, Товус:

*Мен қушеман қасру гулшан зийнати,
Нақшу рангим аҳли олам ҳайрати.
Суратим гулшанга оройиш дурур,
Ҳайъатим кўрганга осойиш дурур...*

деса, Бургут:

*Манга ҳолат ўзга қушлардек эмас,
Қумрию булбулдек эл васфим демас.
Савлатим муфритдуру қаҳрим ямон,
Тоғ мулки ичра менмен қаҳрамон.*

дея фахрланади. Гулханийнинг «Тева билан Бўталоқ», «Маймун билан Нажжор» масалларида ҳам ҳайвонлар одамлардек гапирадилар.

Ушбу санъат адабиётимизда кўп асрли тарихга эга. Унинг илк намуналарини «Девону луғатит-турк»даги қиш ва ёз мунозарасида учратамиз. XIV–XV асрлар адабиё-

тидаги мунозараларда. Чоғир ва Банг (Юсуф Амирий), Ўқ ва Ёй (Якиний) ўзаро туркий тилда баҳслашсалар, Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асарида мусиқа ас-боблари, Ҳамзанинг «Мевалар можароси» асарида мевалар тилга кирадилар.

Интоқ санъати замонавий шеърятимизда ҳам кенг қўлланади. Чўлпоннинг «Гўзал» шеърида қуёш, ой, юлдуз, тонг шамоли одамлардек гапирадилар, Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеърида еллар, қушлар «Бахтинг бор» деб хитоб қилишади. Эркин Воҳидовнинг ғазалларида эса гуллар сўзлайдилар.

Интоқ санъати ташхисга асосланса ҳам, ҳар қандай ташхисда интоқ қўлланавермайди.

¹ А.Ҳожаҳмедов. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. Т.: Шарқ, 1998. 41-б.

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Таҳририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 22.02.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табоғи 5, 58. Нашриёт ҳисоб табоғи 5,5. «Pragmatic» гарнитураси. 14; 12 кегл. Адади 11790 нусха. Буюртма № _____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**